

Buurt en stad

Liber Amicorum voor Wiebe de Jong

Redactie

**Frans Spierings
Bram Peper
Roel Pieterman
Seraphim Karyotis
Anton Zijderveld**

Buurt en stad

Liber Amicorum voor Wiebe de Jong

Redactie

Frans Spierings

Bram Peper

Roel Pieterman

Seraphim Karyotis

Anton Zijderveld

Copyright

- © 2003 Hoofdstuk 1 – Kees Boender
- © 2003 Hoofdstuk 2 – Maykel Verkuyten
- © 2003 Hoofdstuk 3 – Henk Elffers
- © 2003 Hoofdstuk 4 – Aat Brand
- © 2003 Hoofdstuk 5 – George Brouwer
- © 2003 Hoofdstuk 6 – Vanessa van Altena, Frans Spierings en Bram Peper
- © 2003 Hoofdstuk 7 – Jack Burgers
- © 2003 Hoofdstuk 8 – Kees Masson en Seraphim Karyotis
- © 2003 Hoofdstuk 9 – John Blad
- © 2003 Hoofdstuk 10 – Anton Zijderveld

Uitgeverij	Sambabal
Cover photo	Famke Maso
Layout	Bram Peper/Sambabal producties

All rights reserved. Save exceptions stated by the law no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system of any nature, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, included a complete or partial transcription, without the prior written permission of the publishers, application for which should be addressed to the editing authors. E-mail: peper@fsw.eur.nl

ISBN

90-9017071-5

Inhoudsopgave

	Woord vooraf _____	5
1	Wiebe de Jong: Activist en onderzoeker in het Oude Westen <i>Kees Boender</i> _____	11
2	Groepsbindingen en inter-etnische verhoudingen <i>Maykel Verkuyten</i> _____	27
3	Regelovertredingen preventief of repressief aanpakken? Een discussie in termen van het Willen-Kunnen-Durven-model <i>Henk Elffers</i> _____	45
4	Nieuwe 'exotische' armoede in Rotterdam en <i>the management of the exotic</i> <i>Aat Brand</i> _____	59
5	Verbondenheid <i>George Brouwer</i> _____	73
6	Binding in hechte buurtgemeenschappen <i>Vanessa van Altena, Frans Spierings en Bram Peper</i> _____	75
7	Stedelijke vernieuwing in een Europese context: trends en problemen <i>Jack Burgers</i> _____	97
8	Wiebe de Jong: Activistisch onderzoeker, onderzoekende activist of geen van beide? <i>Kees Masson en Seraphim Karyotis</i> _____	115
9	Zwemmen in een veranderde vijver <i>John Blad</i> _____	127
10	Universities and urban culture <i>Anton Zijderveld</i> _____	139
	Over de auteurs _____	153

Woord vooraf

Voor u ligt een bundel opstellen ter gelegenheid van het officiële afscheid van Wiebe de Jong. Gelukkig betekent dit nog (lang) niet het daadwerkelijke einde van Wiebes wetenschappelijke, laat staan zijn maatschappelijke verbondenheid met de buurten in de stad Rotterdam. De opstellen in deze bundel getuigen van Wiebes brede en diepe inbedding in de sociale problemen van mensen in de buurten, in de beleidsproblematiek die daarop ingaat en in het onderzoek dat zowel de mensen als de beleidsmakers moet helpen antwoorden op hun vragen te vinden.

Wiebe de Jong trad op 1 september 1970 in dienst van de Erasmus Universiteit. Hij was daar werkzaam bij de Vakgroep Sociale Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. In de jaren zestig toonde Wiebe zich als student aan de Erasmus Universiteit reeds buitengewoon maatschappelijk betrokken. Hij speelde een prominente rol in de toen zeer actieve studentenbeweging. Bij de officiële opening van de Universiteit mocht hij vanuit die rol dan ook een toespraak houden, waarbij hij zich mede kon richten tot de Koningin. Toen al combineerde hij theoretische en praktisch-maatschappelijke activiteiten en ook toen al bleef hij temidden van alle tumult vooral gewoon zichzelf.

In zijn leven en werken heeft Wiebe altijd naar verbindingen gezocht. Zo wordt er in zijn vakgebied – de sociale psychologie – een verbinding gelegd tussen de sociologie (waarin hij oorspronkelijk is opgeleid) en de psychologie (die zijns inziens onmisbare aanvullende theoretische componenten bevatte). Hoewel deze bundel vooral getuigt van zijn werk als onderzoeker, verdienen ook zijn inspanningen als docent aandacht. De aanstekelijke manier waarop hij ingewikkelde inzichten kon verhelderen, is voor veel generaties studenten ongetwijfeld een blijvende herinnering. Hij wist het eerstejaarspubliek van de rechtenstudenten feilloos om zijn vinger te vinden. Hij eiste veel van hen, maar gaf ook veel terug met zijn enthousiasme en zijn enorme kennis van psychologische experimenten en van – veelal zijn eigen – empirische sociaal-psychologische onderzoek.

In zijn onderzoek ging het altijd om de betekenis van sociale bindingen voor mensen. Wat is de invloed van institutionele arrangementen op sociale bindingen en in hoeverre bevorderen of belemmeren ze deze? Wiebe heeft in zijn werk en persoonlijk leven altijd grote verwantschap

gehad met het thema 'sociale bindingen'. Hij onderscheidt verschillende vormen van bindingen en verbindt deze ook in zijn werk. Binnen zijn wetenschappelijke groep verbindt Wiebe onderzoekers in precieze debatten en gezamenlijke publicaties. Door zijn promotieonderzoek verbindt Wiebe etnische groepen – voor elke groep een plek in de wijk – en in zijn recente buurtbemiddelingsonderzoek onderbouwt hij nieuwe communicatiemiddelen voor alle wijkbewoners. En als betrokken beroepskracht legt hij al jaren relaties tussen de universiteit en de stad. Wie neemt deze kapitale taak op zich nu Wiebe weggaat bij de capaciteitsgroep rechtssociologie? Verdwijnt met Wiebe een verbindend instituut?

Verschillen in de mate waarin en de manier waarop mensen zich verbinden, roepen spanningen op in de samenleving. Sterke groepsbindingen kunnen leiden tot sociale uitsluiting van individuen en groepen. Uit onderzoek blijkt dat de ontwikkeling van de verschillende vormen van sociale bindingen mede afhankelijk is van bepaalde typen sociaal kapitaal. Met sociaal kapitaal wordt het vermogen van mensen aangeduid om verbanden aan te gaan en om verschillen en spanningen het hoofd te bieden. Men spreekt over 'bonding', 'bridging' en 'linking' ter aanduiding van het vermogen tot respectievelijk groepsinterne cohesie, cohesie tussen groepen en cohesie tussen individuen, (in)formele netwerken en instituties. Als geen ander in Rotterdam spreekt Wiebe het sociaal kapitaal van mensen aan, het vermogen om verbanden aan te gaan, om verschillen en spanningen het hoofd te bieden en aansluiting tot stand te brengen tussen individu, instituut en stad. In de bundel geeft George Brouwer er blijk van dat dit in bestuurlijk Rotterdam niet onopgemerkt is gebleven. George Brouwer heeft een mooie droom over verbondenheid. Hij roept bestuurders op om de verbinding tussen burgers in de stad te verbeteren door Wiebe (en anderen) de studie van Putnam over sociaal kapitaal in Rotterdam te laten herhalen.

In deze bundel komen mensen aan het woord die als onderzoeker, beleidmaker of bestuurder nauw met Wiebe hebben samengewerkt. Hun verhalen tonen de actualiteit en het belang van dit soort onderzoek. We zijn zeer gelukkig de bundel te kunnen openen met een bijdrage van een van Wiebes oudste collega's – Kees Boender – die fraai laat zien hoe al in de tijd van de Aktiegroep het Oude Westen en het proefschriftonderzoek daaromheen, het persoonlijke, het maatschappelijke en het wetenschappelijke hecht verknoopt waren. Tegelijk wordt daarbij duidelijk

hoezeer dat tegelijk het belang van wetenschappelijke distantie én van bewaken van een strikte privé-sfeer met zich meebrengt.

Maykel Verkuyten richt zijn pijlen op het centrale thema in Wiebes werk, namelijk de spanning tussen integratie en segregatie. Hij laat zien dat er bij dit uiterst actuele dilemma sprake is van complexe dynamieken. Wie integratie bevordert, dient altijd beducht te zijn voor de uitsluitingseffecten die daarvan het gevolg kunnen zijn. Maar omdat het laatste niet noodzakelijk het gevolg is van het eerste, kunnen we toch verantwoorde pogingen ondernemen om de sociale cohesie van de bewoners in de grote steden te bevorderen.

De bijdrage van Henk Elffers handelt over de vraag onder welke omstandigheden mensen zich aan de heersende regels houden. Ook hierin komen we het thema van sociale cohesie tegen. Het gaat immers over de mate waarin de geldende regels in het alledaagse handelen van mensen voldoende legitiem gevonden worden. Elffers bedient zich – naast de psychologie – van de rationele-keuzetheorie en ontwerpt een model, waarin het overtreden van regels de uitkomst is van een drietal afzonderlijke beslissingen om dat te willen, te kunnen en te doen.

Het vertrekpunt voor het betoog van Elffers is de geïntegreerde burger die in beginsel in staat is om de regels te volgen. Over de groep die daartoe bij uitstek niet in staat is, handelt de bijdrage van Aat Brand. Hij schrijft over bewoners van de grote stadswijken met de meeste achterstandskenmerken en vooral over die bewoners die hier nog maar kort geleden vanuit geheel andere politieke, maatschappelijke en culturele werelden zijn aangekomen. Hij laat zien in welke kommervolle omstandigheden deze nieuwe 'exotische armen' leven.

De bijdrage van Vanessa van Altena, Frans Spierings en Bram Peper laat zien dat er ook in de grote stadswijken – waar ook de 'exotische armen' wonen – meer sociale cohesie bestaat dan veelal wordt aangenomen. Zij bouwen hiermee voort op het grote onderzoekproject naar buurtbemiddeling dat onder Wiebes leiding heeft plaatsgevonden. Zij geven hiermee ook een voorbeeld van de onverwachte resultaten die uit praktisch geëngageerd onderzoek tevoorschijn kunnen komen.

Aansluitend plaatst Jack Burgers de wijkaanpak in internationaal perspectief. Hij laat zien dat er – ondanks grote verschillen tussen diverse landen in bestuurlijke cultuur en organisatie – belangrijke overeenkomsten zijn tussen de vele stadsvernieuwingsprogramma's die overal bestaan. Maar

dit betekent in zijn analyse ook dat al die programma's veel overeenkomsten vertonen in de problemen die ze tegenkomen. Hij concludeert dat er zich vooral rondom de veelal nagestreefde integraliteit van beleid problemen voordoen.

In de bijdrage van Kees Masson en Seraphim Karyotis staat, middels een bespreking van zijn verschillende onderzoekslijnen, Wiebe als betrokken onderzoeker centraal. Masson en Karyotis laten zien dat het waar het integraliteit betreft, het werk van Wiebe een schoolvoorbeeld is van onderzoek dat verschillende methoden integreert, evenals een integratie van het waarnemers- en participantenperspectief.

De bijdrage van John Blad handelt over een domein waarin de spanning tussen integratie en segregatie aanwijsbaar is. Hij belicht de veranderingen die zich in de afgelopen decennia hebben voltrokken in de onderwijs- en onderzoeksmilieus van Wiebes werkomgeving: de Faculteit der rechtsgeleerdheid. Hij kenschetst die veranderingen – die zich ook aan andere juridische faculteiten voltrokken – als een voortdurende verenging van de juridische blik. Waar in de oorspronkelijke opzet van de faculteit de academische jurist én de juridische student een open oog dienden te hebben voor de maatschappelijke inbedding van het recht, ligt de nadruk tegenwoordig op het vermogen om *binnen* het recht zelf het dogmatisch juiste antwoord te vinden. Blad constateert terecht dat deze verenging van de juridische missie tot gevolg heeft dat er voor wetenschappers met het profiel van Wiebe helaas geen plaats meer is.

In zijn slotbijdrage verbindt Anton Zijderveld de universiteit met de stad. Net als Wiebe maar met andere klemtonen bespreekt Zijderveld de relevante vragen over stedelijke integratie. Het kernconcept in zijn benadering is dat van de stadscultuur. Hij hanteert daarbij als macrosocioloog een cultuurbegrip waar Wiebe zich als sociaal-psycholoog volledig in kan vinden. Dit blijkt onder andere uit hun langdurige en vruchtbare samenwerking in het onderwijs. Zijderveld schetst de ontwikkeling van een typisch burgerlijke stadscultuur waarin zowel de trots op de eigen stad als het belang van de universiteit als stadseigen kenniscentrum centrale elementen zijn. Met zijn betoog daagt hij de universiteit uit om verbinding te blijven zoeken met de stad.

Als redacteuren danken wij alle schrijvers voor hun bijdragen. Wij spreken de hoop uit dat u als lezer van deze bundel intellectueel en maatschappelijk gestimuleerd bent om met de schrijvers van de bundel in

het voetspoor van Wiebe de Jong te bouwen aan bruggen. Van bruggenbouwers kunnen wij er in Rotterdam nooit teveel hebben. Er zijn uitgestrekte oevers te verbinden, buurten en wijken, mensen in buurten, en buurten met de stad. Ook de band tussen de burgers, de kennisinstututen en de stad verdient de aandacht. In dit verband dienen hier nog enkele instellingen met name genoemd te worden die deze bundel mede mogelijk hebben gemaakt. De Hogeschool Rotterdam werkt via de instelling van Kenniskringen, zoals de Kenniskring Opgroeien in de Stad, aan versterking van de lokale beroepspraktijk. Met allerhande middelen zoekt ook het Verwey-Jonker Instituut, weliswaar in Utrecht gevestigd, naar verbindingen tussen (oude en nieuwe) Rotterdammers. Tenslotte waren ook de bijdragen van Woonbron-Maasoever, van de Faculteit der rechtsgeleerdheid, de sectie Rechtssociologie en boekhandel Donner onmisbaar. Het is tekenend voor de persoonlijkheid die Wiebe is, dat zij allen zeer positief gereageerd hebben op ons verzoek om hem een waardig afscheid te bieden.

1

Wiebe de Jong: Activist en onderzoeker in het Oude Westen

Kees Boender

Een autobiografische kanttekening opent in 1986 even de leefwereld van Wiebe de Jong in het voorwoord van zijn proefschrift over *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Hij schrijft daar:

“Ik heb in een wijk die in een korte tijd aan zeer grote veranderingen onderhevig is geweest, met veel mensen samengewerkt om een antwoord te vinden op de problemen die deze veranderingen met zich meebrachten. Aan deze samenwerking heb ik mijn vrouw, vrienden en bekenden overgehouden.” ... “In dit kader is het minstens zo belangrijk dat deze mensen ook in hoge mate aan mijn inzichtsvorming bijgedragen hebben.”

Politiek engagement en privéwereld lopen hier plotseling door elkaar heen.

Zonder te psychologiseren kan men rustig stellen dat De Jong behoedzaam van aard is. Zo houdt hij de private ruimte rond echtgenote en zoons en zijn passie voor voetballen zorgvuldig gescheiden van zijn publieke sociale en wetenschappelijke bevlogenheid. Hij is een man die de publieke ruimte niet schuwt. Of het nu een buurtcafé, een collegezaal of een wijkvergadering betreft, hij weet hoe te sympathiseren rond zakelijke doelen. Op arbeiderisme is hij daarbij nooit betrapt. Bovenal is hij een (zaak)waarnemer die jarenlang solidair leeft en werkt in de Rotterdamse arbeiderswijk Het Oude Westen. Hij maakt daar van nabij zowel de uittocht van een autochtone proletarische achterhoede als de intocht van een nieuwe allochtone voorhoede mee. Hij woont er midden tussen en ervaart talloze problemen van deze beweeglijke inter-etnische onderklasse aan den lijve.

In 1984 maakt hij een einde aan zijn jarenlange actieve betrokkenheid bij de Aktiegroep Het Oude Westen. Als lid van een

kerngroep van activisten is hij vanaf 1972 bij talloze problemen betrokken geweest. Hij somt de actieproblematiek uit die jaren ook op:

“[H]et verzet tegen de dreigende afbraak van het Oude Westen dat direct tegen het centrum van Rotterdam ligt; de binnenkomst van grote aantallen buitenlandse arbeiders in het begin van de jaren zeventig en de spanningen die dat in de wijk met zich meebracht; de verdere veranderingen in de sociale samenstelling van de wijk omdat Surinamers en gezinnen van de buitenlandse arbeiders er zich vestigden; de nieuwbouw die gerealiseerd werd en de keuzeprocessen die optraden bij de woonruimteverdeling; het opzetten van de internationale zondagmiddagen; de ontwikkelingen in het onderwijs in de wijk etc.” (De Jong, 1986:2).

De probleemstelling voor het schrijven van zijn etnografie luidt vervolgens: “Welke factoren moeten in hun eigen geaardheid en in hun onderlinge interactie bij de bestudering van inter-etnische verhoudingen worden betrokken, om zicht te krijgen op de procesmatigheden die van invloed zijn op etnische tolerantie. Dit alles met het oog op de specifieke situatie in het Oude Westen in de periode 1970 tot 1985”. Na zijn vertrek uit de actiegroep construeert De Jong hiervoor een centrale verklarende variabele voor inter-etnische tolerantie. Vanuit een theoretisch-analytische selectie van sociologische en (sociaal)psychologische theorie richt hij zijn aandacht op de invloed van intra- en inter-groepsprocessen op etnische tolerantie. De groepsprocessen binnen en rond de actiegroep kunnen volgens hem het gedrag verklaren van Nederlanders, Turken, Marokkanen, Joegoslaven, Portugezen, Surinamers en Antillianen als het gaat om de relaties rond wonen en onderwijs in het Oude Westen.

De Jong definieert etnische tolerantie als dulgedrag ten aanzien van mensen van andere etnische afkomst in de eigen leefwereld (wat betreft woon-, leef- en werksituaties) waarbij de etnische afkomst als zodanig niet als factor geldt voor het onthouden van rechten, posities en mogelijkheden (De Jong, 1986:3, 95, 106). Hij kiest er voor om aansluitend op feitelijke longitudinale participerende observatie van duurzaam politiek engagement bewust een andere onderzoeksmethode toe te passen. Hij besluit voorts om zich terug te trekken uit de actieve kern om “bij de materiaalverzameling zo weinig mogelijk gebruik te maken van de eigen impressies” (De Jong, 1986:2). Hij concentreert zich op de historiserende documentatie van een veelbewogen periode van vijftien jaar.

Dit onderdrukken van autobiografische elementen door een participerende waarnemer ten gunste van historiserende elementen geselecteerd door een documentalist, levert een dilemma op. De lezer van de etnografie moet voortdurend zwalken tussen toenemende nieuwsgierigheid naar de persoonlijke zingeving binnen een charismatische formatie, dus naar autobiografische momenten, en de weergave van de uitputtend documenterende etnograaf van groepsgebeurtenissen. De etnograaf doet alsof hij zelf niet mede de intra- en intergroepsprocessen bepaald heeft, die beslissend blijken te zijn voor een zekere mate van etnisch tolerant klimaat waar de herverdeling van woonruimte in het Oude Westen betreft.

De Jong beroept zich op een mogelijk rolconflict: "Ik realiseerde me echter ook dat het actief betrokken zijn bij deze ontwikkelingen in die wijk, mij in zekere zin tot 'partij' maakte, zodat ik de zaken 'gekleurd' zou kunnen zien door de positie waarin ik verkeerde". Ter Hoeven schrijft treffend over deze charismatische gezagspositie: "De betrokkenen worden meegesleept in een kolkende stroom van gebeurtenissen. Zelfs voor toeschouwers pleegt het moeilijk te zijn, om hoofd- en bijzaken van elkaar te onderscheiden" (Ter Hoeven, 1971:6).

Resoluut snijdt De Jong de band tussen twee zielen in een borst door: de charismatische (zaak-)waarnemer en de methodisch-rationele onderzoeker worden van elkaar gescheiden. Bewust kiest hij niet voor het schrijven van een auto-etnografie van leiderschapsprocessen. Daardoor komt, versterkt door historiserende documentatie, het zwaartepunt van de etnografie te liggen in het beschrijven van een voortschrijdend rationaliseren van omgevingsbeelden die de actiegroep ten overstaan van wijkbewoners en Rotterdamse autoriteiten in het Oude Westen ontwikkelt. De charismatische legitimatie door de auteur zelf en de anderen in de kerngroep van activisten wordt daardoor empirisch onderbelicht.

De Aktiegroep Het Oude Westen blijft jarenlang actief als formatie, voortgestuwd door een extreme noodsituatie in een welvaartsstaat die 'civilized living' hoog in het vaandel voert. In het Oude Westen wordt de ruimtelijke en sociale omgeving acuut bedreigd. Volledige afbraak van de wijk en ruimtelijke herbestemming dreigt. Tegelijkertijd verpaupert de sociale omgeving door vertrek van autochtonen en invasie van allochtonen en is er de ernstige overlast van de heroïnehandel. We herkennen hierin problemen

die ook nu nog spelen. In de jaren zeventig deelt de actiegroep de revolutionaire schokken uit die in deze wijk uiteindelijk tot de institutionele veranderingen van etnisch tolerante stadsvernieuwing leiden.

Het gebrek aan politieke gevoeligheid, bereidheid en vaardigheid om aan de noodsituaties iets te doen, strekt zich ogenschijnlijk ver in de tijd uit, voorbij een horizon van vele raadsperioden. Nog in 1974 sluit Mr. Dr. P.Lucas, de kritisch gezaghebbende gemeentelijk kroniekschrijver, de inleiding van zijn Overzicht van de bemoeiingen van het Gemeentebestuur van Rotterdam met de Sanering 1940 tot en met 1972 af met de woorden: "Te denken dat Rotterdam in enkele tientallen jaren wel vernieuwd, gesaneerd zal zijn, lijkt mij dan ook een illusie" (Lucas, 1974:7). Echter kort daarna al worden het Rotterdamse College van B. en W. en de machtige hoofden van gemeentelijke diensten in de stedelijke politiek afgelost na felle aanhoudende acties vanuit de oude Rotterdamse wijken. Een nieuw samengesteld College en nieuwe hoofden van gemeentelijke diensten nemen grootschalige stadsvernieuwing via dynamische projectorganisatie per wijk ter hand.

De Jong concentreert zich in zijn historiserende documentatie van groepsprocessen op de gearchiveerde notulen, brieven en werkgroepverslagen van de actiegroep. Verder benut hij interviews met sleutelfiguren. Wie dat geweest zijn, vermeldt hij nergens. Daarnaast gebruikt hij artikelen over het Oude Westen in dag-, week- en vakbladen. Ook geeft hij een statistische analyse van de toetreding van de verschillende etnische groeperingen tot (ver)nieuwbouw. Ter afsluiting gebruikt hij survey onderzoek naar de onderwijssituatie in de wijk (De Jong en Masson, 1980,1985a,1985b,1986).

Hoe verdedigbaar de keuze voor historiserende documentatie ook moge zijn, juist door dergelijke opmerkingen blijven de voortrekkersrollen binnen de kerngroep intrigeren. Een demasqué van deze rolpluraliteit door De Jong zelf kan spannende inzichten opleveren die veel verder reiken dan 'omzien in verwondering'. Om de omslag van werkstad naar cultuurstad – zo prominent als de vraag door Paul van de Laar naar voren gebracht aan het begin van 'Stad van formaat; geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw' – te begrijpen, zal men de activisten die deze revolutionaire cultuurverschuiving veroorzaakten, zelf beter moeten kunnen 'Verstehen'. Overigens is het Van de Laar die in de hoofdstukken 14 en 15

van zijn standaardwerk de etnografie van De Jong volledig over het hoofd ziet (Van de Laar, 2000: 8, 542-544).

Enkele vragen toch alvast geformuleerd: hoe en waarom slaagt De Jong erin als 'jonge blanke academicus', die in Rotterdam beleidssociologie gestudeerd heeft en al als student in een huisje onder de huurwaarde in de wijk komt wonen, om politiek zo baanbrekend te zijn in een door Rotterdamse regenten opgegeven noodsituatie? Het Oude Westen was als publieke ruimte van centrumwijk en als private ruimte om te wonen opgegeven. En hoe verging het hemzelf en zijn vrienden en bekenden daarbij? Foqué merkt over de publieke ruimte op: "Wat we doen en laten in de publieke ruimte kan en moet ons worden aangerekend" en "de publieke ruimte is op te vatten als de wereld van het duurzame. De publieke ruimte is geen natuurlijk gegeven, maar een artificieel door de mens tot stand gebrachte ruimte. Het is de wereld van cultuur, architectuur, wetenschappen en kunst, en van instituties, staat en recht" (Foqué, 1992: 31-32). Hij stelt voorts dat de publieke ruimte slechts de ruimte van de openbaarheid en van de duurzaamheid kan zijn door pluraliteit van posities om te participeren in de publieke zaak. Tweede voorwaarde is dat de pluraliteit van posities een geïnstitutionaliseerde pluraliteit moet zijn. Dat geeft ruimte voor een vrije ontplooiing van het subject, voor duurzaamheid en stabiliteit van handelingspatronen (Foqué, 1992:31-35).

Voor hun bemoeiingen met en in de publieke ruimte van Rotterdam worden de kernleden van de Aktiegroep Het Oude Westen al in 1980 erkend als symbool en aanstichter van de stadsvernieuwing. Langdurig en duurzaam handelen wordt dan publiek gehuldigd met de Rotterdam-Maaskantprijs. De actieve kern is gemêleerd samengesteld uit beroepskrachten, oorspronkelijke bewoners en jongeren die al jaren actief waren (De Jong, 1986:253). De Rotterdam-Maaskantprijs is een tweejaarlijkse prijs voor personen of groepen die baanbrekend werk verrichten op het gebied van bouwen en wonen in Rotterdam. In het juryrapport staat onder andere: "De stadsvernieuwing vergt overtuiging, inzet, volharding, discipline, vindingrijkheid. De geschiedenis van de stadsvernieuwing in Rotterdam tot op de dag van vandaag overziende, achtte de jury deze kwaliteiten met name aanwezig in de Aktiegroep Het Oude Westen" (De Jong, 1986:185).

De Jong treedt op als zaakwaarnemer zoals Köbben dat in sociologische zin heeft omschreven: "een persoon, die opkomt voor de

belangen – zoals hij die ziet – van een bepaalde groep in de samenleving, zonder zelf tot die groep te behoren en zonder daartoe door die groep – dan wel haar vertegenwoordigers – te zijn gekozen of aangesteld.” (Köbben, 1983:5). De kerngroep maakt als collectief van zaakwaarnemers de wisseling van een etnisch zij-perspectief naar een inter-etnisch wij-perspectief mee. Wat zijn hun motieven geweest? Eigen glorie, sociale bewogenheid, sociaal-psychologisch experimentalisme? Ik veronderstel geen eigen glorie, maar wat dan wel? Een autobiografisch essay zou uitsluitend kunnen geven over motieven. Het probleem is in het volgende citaat goed onder woorden gebracht: “The occasional “I” inserted in the text gives, as has been suggested, authorial authority but masks the intellectual and experimental biography of the ethnographer. Like fieldwork, the process of writing, and the creation of the final text involve a series of choices which depend on the selective interests of the ethnographer”. Edmund Leach stelt: “The ethnographers must admit the reflexivity of their activities; they must become autobiographical” (Okely and Callaway, 1992: XI-XII). Het klassieke artikel van Lammers uit 1960 over participerende waarneming en mogelijke rolconflicten van de participerende (zaak-)waarnemer zou door De Jong op verrassende wijze verrijkt kunnen worden. Motieven, historische momenten en, authentieke morele beslissingen kunnen nu nog in retrospectie door hem en mogelijk ook door andere kerngroepleden achterhaald worden.

Rationalisering: stadsvernieuwing en inter-etnische tolerantie

De Jong beschrijft de veranderende invloed van intra- en intergroepsprocessen van activistische kerngroepen in globaal vier perioden. (De Jong 1986, 250-253). Door een ideaaltypische constructie van Miles en Snow te benutten, kan men de analyse van De Jong samenvatten als een radicale wisseling van perspectieven op de sociale en ruimtelijke omgeving (De Jager, 1994 :24). Deze omgevingen zijn ieder afzonderlijk beschouwd zeer dynamisch. Enerzijds is er de dynamiek van de sociale omgeving: de verschuiving van reactief etnisch intolerant gedrag naar actief inter-etnisch tolerant gedrag. Hierbij worden de alloctonen aanvankelijk als concurrerend en bedreigend ervaren door de Nederlandse wijkbewoners. Anderzijds is er de dynamiek van de ruimtelijke omgeving: de verschuiving van verkrotting en afbraak naar stadsvernieuwing door (ver)nieuwbouw. Enerzijds groeit het substantieel-rationeel doorzien van de sociale omgeving door een

perspectief van gelijkberechtiging in woonruimteverdeling. Anderzijds groeit het functioneel-rationeel doorzien van de centrale stedelijke ruimte in termen van vernieuwd stedelijk wonen in de Rotterdamse ring van centrumwijken. Zo tekenen zich strategisch gesproken vier perioden af op grond van radicaal wisselende omgevingsperspectieven. Sterk gestileerd gaat het om de volgende veranderingen:

1970-1973: een reagerende strategie

Deze reagerende strategie is sociaal ingebed in etnische intolerantie en ruimtelijk in massale verkrotting van het woningbestand en verregaande verwaarlozing van de wijkinfrastructuur. De autochtone bevolking verhuist naar elders, een invasie van gastarbeiders raakt ongecontroleerd gehuisvest in overvolle pensions. Op 3 februari 1972 is er de 'Mars op het Stadhuis' onder het motto: "Er moeten woningen komen, potverdomme!" (Lucas,1974:220).

1973-1976: een verdedigende strategie

Deze verdedigende strategie is ingebed in etnische intolerantie. Als etnische uitlaatklep worden woningen gekraakt ten behoeve van Nederlandse gezinnen. Buitenlanders worden als concurrenten op de woonmarkt waargenomen. In deze fase weet de actiegroep de eerste ruimtelijke vernieuwingen in de wijkinfrastructuur af te dwingen: brandbeveiliging, rattenbestrijding, douchegelegenheid. Het gaat op dat moment om de meest elementaire bestaansvoorwaarden. Het ruimtelijk perspectief begint hiermee radicaal te verschuiven. Het sociaal omgevingsperspectief van etnische intolerantie is ongewijzigd. In dit etnisch-intolerant klimaat voltrekt zich massaal de gezinshereniging van gastarbeiders. Er vindt de intocht plaats van Surinamers. Nederlandse wijkbewoners trekken versneld weg. Het verval wordt gestopt en er ontstaat een 'vergaarbak' van vele etnisch verschillende groepen.

1976-1980:een creatief-aanvallende strategie

Deze strategie ontstaat vanuit de eerste ruimtelijke verbeteringen. Men neemt het initiatief en pleit voor een vernieuwde wijk met een evenwichtige bevolkingssamenstelling binnen de eerste projectorganisatie voor stadsvernieuwing in Rotterdam. Men begint tegenover etnisch-intolerant populisme een elitistische planning voor woon- en wijkverbetering te

ontwikkelen op basis van inter-etnische tolerantie. Men beweegt zich vanuit een 'concurrentiesituatie' naar een "situatie van wederzijdse afhankelijkheid".

1980-1985: een analyserende strategie

Deze analyserende strategie wordt versterkt door de nauwe inter-etnische groepssamenwerking vanuit de actiegroep met de op de wijk gerichte projectorganisatie voor stadsvernieuwing. Met objectieve herhuisvestingsregels worden deze regels op basis van etnische gelijkwaardigheid uitonderhandeld. Juist in deze regels en in de toepassing ervan wordt de inter-etnische tolerantie zichtbaar.

Natuurlijk doe ik de etnografische gedetailleerdheid van De Jong te kort met deze verdere stilering van de gebeurtenissen. Het gaat er hier vooral om de wisseling van groeps perspectieven zichtbaar te maken als een radicaal-rationeel met andere ogen kijken naar de sociale en ruimtelijke omgeving. De aandacht voor 'bijzondere mensen' in de actiegroep maskeert De Jong onder 'taken die in groepen vervuld moeten worden'. In de conclusies van de etnografie vermeldt hij wel: "Hierbij spelen leiderschapsprocessen een belangrijke rol". Hij doelt daarbij op het doorzichtig maken van de problemen, de definities van de situaties en het nemen van initiatieven in situaties, en het motiveren en stimuleren van mensen (De Jong, 1986:258). De Jong anonimiseert in zijn etnografie de leiderschapsprocessen die bij deze schoksgewijze perspectiefverandering een rol gespeeld hebben. Als lezer plaats ik er alsnog persoonsgebonden vraagtekens bij. In wezen stelt hij de laatste bladzijden van zijn etnografie deze vragen aan zichzelf en aan de leden van de kerngroep van activisten: Wie formuleerde de problemen, wie definieerde de situatie, wie namen initiatieven, wie motiveerde en stimuleerde de mensen?

Juist de juridisering van de woonbetrekkingen, die de vorm krijgt van gelijkberechtiging op basis van inter-etnische tolerantie, blijkt de uitkomst te zijn van groepsprocessen. Het moeten de leiders zijn geweest die richting hebben gegeven aan deze radicale perspectiefwisselingen. Zij waren de morele entrepreneurs die vanuit een intermediair platform deze nieuwe invloedrijke beelden opvoerden. Met deze nieuwe stedelijke toekomstbeelden identificeerden zich vele duizenden burgers en vervolgens ook nieuw-samengestelde erkende partij-elites. Het nieuwe vergezicht op

Rotterdam tekende zich af op wijkvergaderingen en wijkfeesten. Men sympathiseerde en solidariseerde zich schoksgewijs rond telkens herkenbare doelen. Men ontdekte wat daartoe geboden en verboden was. Zo ontstond een nieuwe normatieve wereld voor een te vernieuwen stad. De zichtbaar gemaakte rationaliserende perspectieven hebben een voluntaristisch karakter. Toch kan uiteindelijk alleen door de morele entrepreneurs zelf duidelijk gemaakt worden hoe hier sprake is geweest van een charismatisch-rationele dubbelcategorie. Schreuder merkt hierover op: "Het charisma bezit geen eeuwig leven, het wordt gestroomlijnd, aan banden gelegd en eventueel verstikt door de noodzaak van calculeren, organiseren en standaardiseren" (Schreuder, 1981:223,225). Bij deze charismatische formatie moet men het formidabele charismatische talent tijdens historische massale bijeenkomsten op waarde weten te schatten. Persoonlijk moet ik hierbij even terugdenken aan de toen 69-jarige Ome Gerrit Sterkman, een van de leden van het actiecomité, die het tijdens de 'Mars op het stadhuis' tegen de wethouders Jettinghoff en Van der Pols in februari 1972 opnam. (Lucas, 1974:209,210,220).

Pacificatie door projectorganisatie vanuit Bund-achtige formaties

Tussen burgers en overheden tekent zich begin jaren zeventig in Rotterdam en in het Rijnmondgebied een breed intermediair veld van actiecomite's, actiegroepen en wijkorganisaties af (Boender, 1985:579-581). Het zijn Bund-achtige formaties van mensen die zich buiten erkende politieke partijen verbinden en met elkaars verontwaardiging sympathiseren rond zakelijke doelen. Men verenigt zich op grond van onbehagen over de wijze waarop de publieke en private ruimte disfunctioneel op elkaar betrokken zijn. Mensonwaardig zelfs wanneer men telkens opnieuw geconfronteerd wordt met risico's, gevaar en ontwrichting in de sociale en ruimtelijke omgeving. Deze formaties zijn typisch voor de overgangssituatie waarin Rotterdam en het Rijnmondgebied zich in die jaren bevinden. Men rukt zich in een 'oproer van onbehagen' plotseling los uit de omklemmende megalomane regentencultuur van de jonge na-oorlogse zeehaven- industriestad, die de binnenstadsbevolking van Rotterdam al in een reusachtige slaapstad op Goeree en Overflakkee heeft geprojecteerd. Burgemeester Thomassen en de hoofden van diensten dromen in het Plan 2000 Plus van een reusachtig business-center te bouwen na volledige kaalslag van de oude wijken. Een

soort ultieme schets van de 'werk-met-werk' -gedachte, Rotterdam als werkstad met nauwelijks nog bewoners in het stadscentrum, ligt al op de tekentafels. In het Oude Westen begint men actie te voeren, waarbij telkens de actiestrategie doelgericht verder gerationaliseerd wordt. In de typische overgangssituatie waarin de wijk verkeert, gaat de actiegroep uiteindelijk een controlerende begeleidingsrol spelen in de projectorganisatie voor de wijkwijze stadsvernieuwing, in 1974 krachtig ingevoerd door de nieuwe PvdA-wethouder Van der Ploeg. De Jong schrijft hierover: "In de oude wijken werden projectgroepen geïnstalleerd, bemand door gemandateerde ambtenaren. Deze maakten samen met de bewoners-leden van de projectgroepen, beleidsplannen en bestemmingsplannen en zij waren verantwoordelijk voor de planning en uitvoering van de (ver)nieuwbouwprojecten in die wijken" (De Jong, 1986:166). In het Oude Westen leidt de controlerende invloed van de actiegroep en mede de lokale ruimtelijke eigenaardigheden van het (ver)nieuwbouwproces ertoe, dat gelijkberechtiging van de verschillende etnische groepen in de woningtoewijzing gerealiseerd wordt. De Jong wijst er overigens op dat in een aantal situaties, in andere wijken dus, de invloed van bewonersgroepen er juist toe geleid heeft dat bijna uitsluitend Nederlanders in de nieuwbouw zijn komen wonen! Opmerkelijk is dat men binnen en vanuit de actiegroep als 'Bund' de aanvankelijk sterk ethnocentrische neiging weet te overwinnen. "Die Form des emotional gefärbten intentionalen Zusammenschluss" stelde aanvankelijk belangen van de Nederlandse bewoners voorop. De systematische verbinding met de projectgroep stadsvernieuwing versterkt de erkende democratische controle binnen de publieke ruimte (Schoeck, 1969:68). Geiger heeft in 'Aufruhr der Gefühle' kritische kanttekeningen gemaakt bij de romantische gevolgen van het begrip 'Bund', dat door Schmalenbach geformuleerd werd tussen Tönnies' ideaaltypen 'Gemeinschaft' en 'Gesellschaft' (Geiger, 1963: 20-21).

De projectgroep stadsvernieuwing van het Oude Westen wordt als eerste projectgroep- nieuwe-stijl in januari 1975 geïnstalleerd (De Jong, 1986:161). Tussen de Bund-achtige actiegroepen en het College van Burgemeester en Wethouders, geflankeerd door de gemeentelijke diensten, geeft de projectorganisatie per wijk rechtstreeks toegang tot de gemeentelijke besluitvorming over de wijk. Typerend voor de projectorganisatie zijn de volgende kenmerken: openbaarheid van overleg met bevoegde ambtenaren, die doelgericht in plaats van taakgericht werken, in een horizontaal

gestructureerde organisatie, onder een projectleider met een onafhankelijke positie met rechtstreekse verantwoordelijkheid aan het College (Fleurke, 1982:161-164). In de projectorganisatie voor stadsvernieuwing in het Oude Westen worden legitimering en rationele pacificatie resultaatgericht gecombineerd in het openbaar en op duurzame wijze, en op basis van gelijkwaardige etnische posities. Men herkent in de beschrijving van De Jong de pacificatiepolitiek zoals getypeerd door Lijphart: zakelijk zoeken naar concrete resultaten; verdraagzaamheid; zoveel mogelijk winnen door alle partijen; direct top-overleg in crisissituaties; evenredigheid en rechtvaardige verdeling; depolitisering van gevoelige kwesties (in casu de heroïnehandel); vertrouwelijk zoeken naar oplossingen; autonomie van het College; confederatieve grondstructuur in samenstellende facties (Zijdeveld, 1987:231-232). Etnocentrisme kan zo op het gebied van woonruimte-(her)verdeling in het Oude Westen omgebogen worden in de richting van inter-etnische tolerantie. Bouwkundige situatie en het hoge tempo van stadsvernieuwing in het Westen spelen een belangrijke rol in het rekenkundig toepassen van het evenredigheidsbeginsel dat inter-etnische tolerantie in de hand werkt. Het beeld van de inter-etnische kansenstructuur op de woonmarkt wordt door De Jong gecontrasteerd met de kansenstructuur op de onderwijsmarkt. Belangrijkste conclusie. "Het samen onderwijs volgen is in de wijk veel minder goed gerealiseerd dan het samen wonen" (De Jong, 1986:235). Belangrijke factor hierbij is het ontbreken van een schoolorganisatie en leerplanopzet afgestemd op de bi-culturele situatie van de kinderen, te beginnen bij het kleuteronderwijs (De Jong, 1986:242).

Rotterdam: de omslag van werkstad naar cultuurstad

Aan het begin van de jaren zeventig breekt onder elites en publiek in Rijnmond en in Rotterdam een nieuwe culturele beleving van de ruimtelijke en sociale omgeving door. In de Rijnmond-agglomeratie en in de oude centrumwijken tekent zich door opkomende milieusolidariteit en inter-etnische solidariteit een nieuw saamhorigheidsbesef af. In massaal protest, gevolgd door radicale beleidswijzigingen als milieusanering en stadsvernieuwing, vertonen Rijnmondbewoners en Rotterdammers een nieuwe collectieve identiteit. Daardoor wordt hun ruimtelijke en sociale omgeving niet langer functioneel eenzijdig bestuurd vanuit zeehaven-

industriebelangen. 'Civilized living' in de micro-, meso- en macro-leefomgeving komt bovenaan in de agenda van de erkende politiek te staan.

Deze omslag is empirisch aan de hand van panel-onderzoek en historiserende documentatie zowel door Boender als door De Jong diachronisch aangetoond. Het nieuwe groeiende milieu-ethos en inter-ethnische ethos wordt vanuit actiegroepen bemiddeld naar erkende politieke en zaken-elites. Vanuit deze actiegroepen bereikt het de erkende parlementaire politiek in de Rijnmondraad en de Gemeenteraad van Rotterdam. In hun populistische openheid naar de burgerij en in hun toenmalige duurzame pluriformiteit hebben actiegroepen een 'culturele revolutie' veroorzaakt waarvan de gevolgen nog steeds waarneembaar zijn. Sympathiseren op grond van democratische gezindheid met deze formaties, door te focaliseren op hun actiestreven en actierichting vanuit een wetenschappelijke preoccupatie, is door contemporaine historici niet altijd begrepen. Door longitudinaal onderzoek is het mogelijk de beperkte, maar verstrekkende direct-democratische betekenis voor de representatieve volksvertegenwoordiging beter te doorzien (Van de Laar, 2000:487).

Geschiedschrijving vanuit het maatschappelijke midden van intermediaire groepen levert andere beelden op vergeleken met een focalisatie vanuit een in Rotterdam traditioneel dominante regentencultuur, met een geheel eigen stijl van geschiedschrijving. In Rotterdam waren het vooral lokale actiegroepen als Pro Gastarbeiders, Het Oude Westen, Het Anti-Bulderbaancomite en Redt Katendrecht die op spectaculaire wijze bestand bleken te zijn tegen pogingen van de stedelijke overheid om hun optreden alleen tot ordeverstoringen te herleiden. (Zijderveld, 1983:87; Boender, 1985:578-581). In het Rijnmondgebied werd de alternatieve milieusolidariteit naar overheid en bedrijfsleven regionaal bemiddeld door een tiental milieuactiegroepen. Schone Randstad-Zuid en het Centraal Aksiecomité Rijnmond (Het CAR) trokken hier de meeste publieke aandacht. (Boender, 1985:210,448). Deze gerevitaliseerde stedelijkheid, benoemd als solidariteit, ethos, mentaliteit of identiteit verenigde burgers rond nieuwe toekomstbeelden. De nieuwe charter van stedelijkheid als een alledaagse manier van doen, als institutie, werd heel gewoon leefbaarheid genoemd. Deze nieuwe stedelijkheids-charter is nog steeds springlevend. Leefbaarheid kan daarbij opnieuw tot plotselinge politieke aardverschuivingen leiden wanneer deze stedelijke woonvrijheden en -rechten politiek veronachtzaamd worden.

Later is nu, vroeger is heden

Tijdens het herlezen van deze etnografie van De Jong, herken ik daarin plotseling het motto van mijn eigen proefschrift: 'Later is nu, vroeger is heden'. Het recht om 'later' samen met anderen menswaardig te wonen, daar gaat de strijd in het Oude Westen en in Rijnmond om, en om die waarde van 'vroeger' gaat het nu nog steeds. En de verzameling van data voor deze etnografie is onlosmakelijk verbonden met die strijd. Het eerste strategische moment van de etnografie is het veldwerk van participerende observatie geweest, zo men wil van action-research. Het tweede strategische moment is de constructie van het etnografisch verslag, gestuurd door een theoretische verkenning die inter- en intra-groepsprocessen als centrale variabele voor het verklaren van etnische tolerantie oplevert. Hierbij is het benutten van het veldwerk formeel teruggebracht tot historiserende documentatie. Het derde strategische moment "deals with the reading and the reception that an ethnography receives across relevant audience segments both narrow and broad" (Maanen, 1999: 263-264). Met dit essay bevind ik me in dit derde moment. Reikwijdte en relevantie van deze etnografie kunnen dit derde moment steeds weer opnieuw activeren, en door systematiek en precisie telkens weer verrassende vragen opleveren.

Allereerst heb ik me enigszins verdiept in het dilemma tussen het 'I' en de 'Me' van de onderzoeker in zijn etnografie van intra- en inter-groepsprocessen (cf. G.H. Mead). Dit onvermijdelijke dilemma kan alsnog door autobiografische notities van De Jong en andere kerngroep-activisten opgelost worden. Dit is een authentieke morele, wetenschappelijke en stadshistorische uitdaging. Vervolgens heb ik de omvorming van een ethnocentrisch opererende Bund naar een inter-ethnisch samenwerkende actiegroep binnen de projectorganisatie voor stadsvernieuwing geaccentueerd. In deze duurzame samenwerking is een verrassende rationalisering van sociale en ruimtelijke omgevingsperspectieven herkenbaar. Opvallend in de institutionalisering van stadsvernieuwing is het terugkeren van belangrijke regels uit de traditionele pacificatiepolitiek. De culturele omslag van Rotterdam van een mensonterende zeehaven-industriestad naar een geciviliseerde cultuurstad wordt zowel in het grootstedelijk milieuprotest in Rijnmond, als in het binnenstedelijk protest in de oude Rotterdamse stadswijken zichtbaar. 'Civilized living' wordt in nieuwe instituties van centraal milieubeheer en projectorganisatie van stads-

vernieuwing institutioneel verduurzaamd. Juist door te kiezen voor historiserende documentatie kon deze unieke etnografie ontstaan. Losgemaakt uit het charismatisch woeden tegen onrechtvaardigheid is met intellectuele zelfdiscipline de wetenschappelijke zoektocht door De Jong voortgezet. Als een gefascineerd herlezer van deze etnografie – in het derde etnografische moment van ‘audience reflection’ – heb ik hiermee een kritisch tribuut gebracht aan Wiebe de Jong als gedragswetenschappelijk onderzoeker en als cosmopolitisch burger. De Faculteit der Rechtsgeleerdheid zal hem nog missen. De stad Rotterdam kan hem eren: een man van formaat!

Literatuur

- Boender, K. (1985). *Milieuoprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek*. Rijswijk: Sijthoff Pers.
- Fleurke, F. (1985). *Toegankelijkheid van het openbaar bestuur. Action research in een sociale dienst en in drie gemeentelijke organisaties voor stadsvernieuwing*. Alphen aan den Rijn/Brussel.
- Foqué R. (1992). *De ruimte van het recht*. Arnhem: Gouda Quint B.V.
- Gablentz, O.H. v.d., (1955). Bund. In Bernsdorf, W. en Bülow, F. (Eds.). *Wörterbuch der Soziologie*.
- Geiger, Th. (1963). *Demokratie ohne Dogma. Die Gesellschaft zwischen Pathos und Nüchternheit*. München. Szesny Verlag.
- Hoeven, P.J.A. ter. (1971). *Charisma en politieke vernieuwing*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij nv.
- Jager, G. de. (1994). *Invloedrijke beelden. Over paradigma's en hun invloed op de besturing van hogescholen*. Kelpen: Drukkerij Tonnaer.
- Jong, W. de. & K. Masson (1980). *Oude stadswijken, onderwijs en buitenlandse kinderen*. Rotterdam: Mededelingen van het Juridische Instituut van de Erasmus Universiteit, nr. 13.
- Jong, W. de. & K. Masson (1985a). *Leerprestaties en onderwijsproblemen van allochtone leerlingen*. Rotterdam: Mededelingen van het Juridische Instituut van de Erasmus Universiteit, nr. 30.
- Jong, W. de. & K. Masson (1985b). De onderwijshouding van allochtone ouders. In: Jong, M.J. de (red.). *Allochtone kinderen op Nederlandse scholen*. Lisse: Swets en Zeitlinger (pp. 111-124).
- Jong, W. de. & K. Masson (1986). Leerprestaties van allochtone leerlingen. *Samen Wijs*. 6 (pp. 139, 153, 154).
- Jong, W. de. (1986). *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Delft: Eburon.
- Köbben, A.J.F. (1983). *De zaakwaarnemer*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Laar, P. van de. (2000). *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle: Waanders Uitgevers.

- Lammers, C.J. (1960). De participerende waarneming. *Sociologische Gids*, 7^e jrg, no 5 sept./okt. 1960, 194-225.
- Lucas, P. (1974). *Overzicht van de bemoeiingen van het Gemeentebestuur van Rotterdam met de Sanering 1940 t/m 1972*. Rotterdam: Uitgave van de Gemeentelijke Archiefdienst.
- Maanen, J v.. (1999). Ethnography. In A.Kuper and J.Kuper (Eds.), *The Social Science Encyclopedia*. London and New York: Routledge.
- Okely, & Callaway, H. (Eds.). (1992). *Anthropology and autobiography*. London and New York: Routledge.
- Schoeck, H. (1969). *Soziologisches Wörterbuch: Bund*, 68. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Schreuder, O. (1981). *Sociale bewegingen. Een systematische inleiding*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Zijderveld, A.C. (1983). *Steden zonder stedelijkheid. Een cultuursociologische studie van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Zijderveld, A.C. (1987). *De samenleving als schouwspel. Een sociologisch leer- en leesboek*. S'-Gravenhage: VUGA Uitgeverij B.V.

2

Groepsbindingen en inter-etnische verhoudingen

Maykel Verkuyten

Groepsbindingen kunnen leiden tot groepstegenstellingen en conflicten. Zodra mensen denken, voelen en doen vanuit hun groepsbindingen kunnen spanningen tussen groeperingen het gevolg zijn. Etnisch bewustzijn krijgt gemakkelijk een uitsluitend karakter. Dit is echter geenszins noodzakelijk, maar afhankelijk van tal van factoren op allerlei niveaus. Deze stelling loopt als een rode draad door het werk van Wiebe de Jong over inter-etnische verhoudingen. Groepsvorming hoeft helemaal niet plaats te vinden ten koste van anderen en Wiebe concludeert, "Groepstegenstellingen en conflicten zijn dus geen absoluut gegeven, maar eventuele resultaten van een variabel proces" (1986: 100). Keer op keer wordt door hem de noodzaak van een multicausale in plaats van een monistische aanpak benadrukt. Groepsverhoudingen zijn niet vaststaand of gegeven en de analytische vraag is wanneer, hoe en waarom verschillen uitgroeien tot spanningen en conflicten. Onderscheid maken is iets anders dan tegenstellingen formuleren en een voorkeur voor de eigen etnische groep is niet hetzelfde als een afkeer van anderen.

Daadwerkelijke tegenstellingen en conflicten komen voor, maar evenzo zijn er vele voorbeelden waarin een *modus vivendi* wordt gevonden en gemeenschappelijkheden en overeenkomsten centraal staan. Het is steeds de vraag onder welke condities het een of het ander zich voordoet. Deze vraag kent vele facetten en laat zich niet gemakkelijk beantwoorden. In zijn publikaties over etnische tolerantie presenteert Wiebe (1986, 1989, 1994, 1995, 1996) een complex model waarin factoren op verschillende niveaus worden onderscheiden, zoals samenlevingsniveau, gemeentelijk niveau, wijkniveau, interactieniveau en persoonlijk niveau. In zijn empirische

analyses laat hij zien dat allerlei factoren op deze niveaus in samenhang met elkaar een rol spelen in inter-etnische verhoudingen in stadswijken.

Theoretisch gezien put hij met name uit sociologische en sociaal-psychologische literatuur. In zijn onderzoek en vooral ook onderwijs, is de sociale psychologie een belangrijk referentiekader. Het gebruik van waardevolle inzichten en begrippen uit de sociale psychologie wordt daarbij gecombineerd met een kritische houding tegenover de eenzijdigheden en vereenvoudigingen die veel sociaal psychologisch denken eigen is. Zo is hij erg kritisch over het werk van Tajfel (1981) dat in de sociale psychologie als een van de belangrijkste theoretische kaders wordt gezien om intergroepsrelaties te beschrijven en te verklaren. Hij verwijt Tajfel onder meer een ongedifferentieerd gebruik van het groepsbegrip, het leggen van een ongenueanceerde en psychologistische relatie tussen sociale identiteit en groepsvorming en het ten onrechte gelijk stellen van voorkeur voor de eigen groep (in-groep) met afkeer van andere groepen (out-groep).

In mijn ogen lijdt veel sociaal psychologisch onderzoek inderdaad aan een eenzijdige en beperkte kijk op de in de realiteit bestaande intergroepsverhoudingen (Verkuyten, 1999). Een erg ruim groepsbegrip, een eenzijdig psychologische invulling van identiteit en het gelijkstellen van in-groep voorkeur met out-groep afkeer is zeker gebruikelijk in de sociale psychologie. De complexiteit van intergroepsrelaties wordt daarbij gereduceerd tot kwesties van beeldvorming, vooroordeel en identificatie. Bovendien heeft sociaal psychologisch onderzoek nogal eens de neiging om specifieke resultaten, verkregen in één bepaalde (experimentele) situatie te verheffen tot algemene cognitieve en motivationele processen en wetmatigheden. De nadruk die Wiebe legt op de concrete context of leefsituatie, wordt gemakkelijk vergeten. Sociaal psychologen richten zich op algemene (cognitieve) mechanismen en gaan veelal voorbij aan de rol van variabele inhouden en van lokale omstandigheden en betekenissen. Het resultaat is een beperkt inzicht in de ingewikkeldheid van alledaagse inter-etnische verhoudingen.

Maar net als de wereld om ons heen staat ook de sociale psychologie niet stil. Bij de bestudering van intergroepsrelaties komt er steeds meer aandacht voor inhoud en context (zie Ellemers e.a., 1999). Groepsrelaties worden meer en meer bestudeerd in relatie tot inhoudelijke groepsdefinities, normatieve en culturele factoren, en feitelijke leefomstandigheden. Daarnaast blijft er aandacht bestaan voor meer

algemene cognitieve en motivationele factoren en processen. Er is een voortgaande discussie tussen contextuele en meer algemene interpretaties, tussen dat wat als variabel en als meer absoluut moet worden gezien.

Deze tweezijdigheid is ook in het onderzoek en onderwijs van Wiebe terug te vinden. Naast zijn nadruk op het belang van de context en variabiliteit in intergroepsverhoudingen heeft hij ook oog voor algemene processen en wetmatigheden. Wat er volgens hem sociaal psychologisch gezien nu precies variabel of meer algemeen is blijft daarbij echter impliciet. Ik wil hier nader op ingaan. Ik zal eerst het begrip ethnocentrisme bespreken met daarbij het werk van Tajfel. Vervolgens zal ik aan de hand van Brewer (2001) ingaan op vier te onderscheiden elementen van ethnocentrisme. Tenslotte zal ik de rol van twee factoren aan de orde stellen die in Wiebe's analyse van etnische tolerantie relatief onderbelicht blijven, namelijk groep status en ideologische noties.

Ethnocentrisme

In 1906 introduceerde Sumner de term ethnocentrisme. Ethnocentrisme werd door hem gezien als een universeel groepskenmerk en betreft de combinatie van een positieve houding tegenover de eigen groep en een negatieve houding tegenover andere groepen. In Sumners functionalistische theorie zijn deze houdingen omgekeerd evenredig: des te sterker mensen zich verbonden voelen met hun eigen groep des te negatiever ze zullen zijn over buitenstaanders. Andere onderzoekers hebben deze benadering overgenomen. Zo concluderen Adorno e.a. (1982: 150) in hun klassieke studie naar de autoritaire persoonlijkheid, 'Ethnocentrism is based on a pervasive and rigid ingroup-outgroups distinction: it involves stereotyped negative imagery and hostile attitudes regarding outgroups, stereotyped positive imagery and submissive attitudes regarding ingroups'.

Ten onrechte wordt het werk van Tajfel meestal ook geïnterpreteerd als zou het de nadruk leggen op de universaliteit van ethnocentrisme. Zijn minimale groepsexperimenten worden daarbij gezien als het empirisch bewijs voor deze interpretatie. In die experimenten heeft Tajfel aangetoond dat het indelen van mensen in willekeurige en betekenisloze categorieën op zich voldoende is voor intergroepsdifferentiatie waarbij een onderscheid wordt gemaakt ten gunste van de eigen groep. Uit dit resultaat wordt meestal de conclusie getrokken dat groepsvoorkeur onvermijdelijk

groepsafkeer met zich meebrengt. Zo concludeert ook Wiebe (1986: 100), 'Bij Tajfel leidt het sociale categoriseringsproces tot "ingroup-favouritism" en "out-group-dislike".

Wiebe stelt vervolgens dat dit verre van noodzakelijk is. Er zijn vele onderzoeken die deze stelling onderschrijven. Zo blijkt ethnocentrisme of een combinatie van positieve in-groep evaluatie en negatieve out-groep evaluatie empirisch gezien in het geheel niet vanzelfsprekend. Een dergelijk patroon van negatieve correlaties is eerder uitzonderlijk en in het algemeen blijken groepsvoorkeur en -afkeer niet samen te gaan (zie bijv. Brewer, 1979; Cameron e.a., 2002). Ikzelf heb in verschillende onderzoeken onder etnische minderheden geconstateerd dat de evaluatie van de eigen groep niet of zelfs positief gerelateerd is aan de evaluatie van autochtone Nederlanders (zie Verkuyten, 1999). Het is echter opvallend dat er onder autochtonen dikwijls wel een negatief verband is tussen in-groep evaluatie en etnische out-groep evaluatie. Ik kom hierop terug.

Wiebes stelling wordt dus bevestigd door empirische gegevens. Maar nu wil het geval dat Tajfel precies dezelfde mening is toegedaan. Ook hij benadrukt dat intergroepdifferentiatie niet onvermijdelijk of vanzelfsprekend is, maar afhankelijk van bijvoorbeeld groepsverschillen in sociale status en macht, de aard van de groeps grenzen en ideologische noties over de aanvaardbaarheid en rechtvaardigheid van bestaande sociale verhoudingen (Tajfel & Turner, 1986). Tajfel ziet intergroepdifferentiatie als slechts één van de mogelijke strategieën die mensen kunnen gebruiken om een positieve sociale identiteit te verwerven. Volgens hem volgt uit het algemene gegeven dat mensen streven naar een positieve identiteit niet dat men zich beter moet voelen dan anderen. Kortom, ik denk niet dat de verwijten aan het persoonlijke adres van Tajfel helemaal terecht zijn (zie Turner, 1999). Er is natuurlijk kritiek te leveren op zijn benadering (zie Robinson, 1996), maar de bezwaren die Wiebe noemt gelden veeleer voor de vereenvoudigde interpretatie die veel sociaal psychologen van Tajfel's werk maken.

Vier elementen van ethnocentrisme

Het ethnocentrisme begrip van Sumner bevat verschillende elementen en kan daarom worden gespecificeerd. Brewer (2001) onderscheidt er vier: 1) sociale categorisatie, sociale groepen zijn georganiseerd in te

onderscheiden in- en out-groepen; 2) primaat van de in-groep, mensen zijn van jongs af aan geneigd om zich in de eerste plaats op hun eigen groep te oriënteren en om coöperatieve relaties aan te gaan met leden van hun in-groep; 3) positieve intergroepsvergelijking, de eigen groep wordt positiever door vergelijkingen met andere groepen die minder positief worden beoordeeld; 4) out-group vijandigheid, de relatie tussen in- en out-group wordt gekenmerkt door tegenstelling, conflict en uitsluiting.

Sumner gaat er van uit dat deze vier elementen een coherent patroon vormen dat kenmerkend is voor intergroep relaties. Zoals gezegd wordt Tajfel's werk ten onrechte op dezelfde wijze geïnterpreteerd. Maar het is belangrijk om die vier elementen uit elkaar te houden. Dat maakt het mogelijk om de verbanden te zien en om recht te doen aan de eigen onderliggende dynamiek of motivationele achtergrond. Volgens Brewer gaat het om een continuüm waarin een eerder element een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde is voor de aanwezigheid van een volgend element. Bovendien zouden de eerste twee universele kenmerken zijn van sociale groepen, terwijl de laatste twee variabele uitkomsten zijn van tal van factoren. Ik wil de vier elementen kort uitwerken.

Sociale categorisering

Sociaal categoriseren is het fundamentele cognitieve proces dat ten grondslag ligt aan groepsonderscheidingen. Mensen worden ingedeeld in categorieën en daarmee samengevoegd met en onderscheiden van anderen. De achtergrond hiervan schuilt in de behoefte aan ordening en betekenisgeving. De enorme verscheidenheid aan mensen wordt teruggebracht tot enkele typen of groepen. Sociale indelingen geven houvast doordat de werkelijkheid overzichtelijk en hanteerbaar wordt. Onlosmakelijk onderdeel van iedere vorm van categorisering is de accentuering van overeenkomsten *binnen* categorieën evenals verschillen *tussen* categorieën. Dit proces is de cognitieve grondslag van stereotypen. Het gebruik van categoriale onderscheidingen gaat gepaard met een cluster van stereotiepe kenmerken dat gerelateerd is aan de betreffende indelingen. Verschillende kenmerken worden verondersteld: wat de betreffende mensen doen, hoe ze leven, wat ze denken en voelen.

Sociale categorisering is het cognitieve fundament van intergroepsverhoudingen, maar het moet wel in perspectief worden gezien. Het proces van categoriseren zegt immers nog niets over de aard van de indelingen en

de daarmee gepaard gaande waarderingen. Er zijn allerlei criteria die gebruikt kunnen worden om mensen in te delen. Zo zijn er categorieën waarbij mensen worden ingedeeld in categorieën die geheel sociaal geconstrueerd zijn (sociale rollen) of waarbij bijvoorbeeld een zichtbaar verschil (geslacht, leeftijd) de grondslag vormt voor de sociale betekenisgeving. Er zijn geen a priori redenen waarom bepaalde kenmerken wel van sociaal categoriale betekenis worden voorzien en andere niet. Om bijvoorbeeld onderscheid te maken tussen 'wij' en 'zij' kunnen allerlei criteria in verschillende combinaties worden gebruikt, zoals herkomst, taal, religie, nationaliteit en huidskleur. Betekenisgeving impliceert altijd selectie omdat slechts aan bepaalde kenmerken betekenis wordt verleend. Betekenissen liggen hierbij niet voor eens en altijd vast, maar zijn onderwerp van onderhandeling en eventueel onenigheid. Op grond van sociale categorisering kan dan ook niet geconcludeerd worden dat vooroordelen en tegenstellingen onvermijdelijk zijn. Integendeel, vanuit de noodzaak en behoefte aan cognitieve ordening van de sociale werkelijkheid is het een hele stap naar feitelijke groepstegenstellingen. Sociale categorisering heeft allerlei gevolgen waaronder stereotypering, maar zegt nog niets over de aard van de categorieën en hun onderlinge verhouding.

In-groep oriëntatie

Sociale categorisatie heeft niet noodzakelijk evaluatieve implicaties en leidt ook niet vanzelfsprekend tot sociale identificatie. Als mensen zichzelf categoriseren en definiëren als lid van bijvoorbeeld een etnische groep wil dit nog niet zeggen dat ze zich vereenzelvigen met die groep en er zich emotioneel mee verbonden voelen. In veel gevallen gebeurt dit echter wel en er zijn duidelijke aanwijzingen dat de primaire oriëntatie van mensen op de eigen groepering is. In hun overzichtsartikel concluderen Yzerbyt e.a. (2000: 288), 'the ingroup really is at the heart of people's social behaviour'. Het is deze groep die het oorspronkelijke referentiekader vormt en waar betekenis, houvast en steun wordt gevonden. Datgene wat belangrijk en waardevol wordt geacht binnen de eigen groep vormt de interne standaard voor oordelen en evaluaties.

Mensen hebben een sterke behoefte om zich verbonden te voelen met anderen. In hun overzichtsartikel concluderen Baumeister en Leary (1995: 497), 'Existing evidence supports the hypothesis that the need to belong is a powerful, fundamental, and extremely pervasive motivation'. Bij het zoeken naar affectieve bindingen gaat het motivationeel gezien om het zich kunnen

binden aan de leefomgeving. Mensen willen zich relateren aan iets of iemand, willen zich 'thuis' voelen in hun leefwereld. In het geval dit lukt, is men verzekerd van een continuïteit tussen zichzelf en de sociale omgeving. Gevoelsmatig gezien zijn anderen dan deel van de persoon zelf en zelf is men onderdeel van de leefomgeving: er bestaat een gevoel van eenheid en eenzijn (ik ben zoals zij, een van hen).

Sociale groeperingen kunnen naast betekenis juist ook een gevoel van verbondenheid en saamhorigheid geven. De eigen etnische groepering met de specifieke cultuur en traditie kan bijvoorbeeld een belangrijk bindingskader vormen wat een gevoel van geborgenheid en verbondenheid met zich meebrengt. De nadruk op de betekenis van en verbondenheid met de eigen groepering heeft implicaties voor intergroepsrelaties. Het impliceert de neiging om prioriteit te geven aan de betekenissen, wensen en verwachtingen van de eigen groep en om een positieve houding en coöperatieve oriëntatie in te nemen ten aanzien van eigen groepsleden. Menselijke sympathie is niet onbeperkt en als het al gegeven wordt, komt de eigen groep meestal eerst.

Deze vanzelfsprekende voorkeur voor de eigen groep en het belang van groepsbindingen houdt echter niet een afwijzen of afkeer van andere groepen in. De vanzelfsprekende oriëntatie op de eigen groep hoeft niet samen te gaan met een preoccupatie met andere groepen, laat staan met vooroordelen, tegenstellingen en conflicten. Het kan bijvoorbeeld gepaard gaan met een neutrale houding of met onverschilligheid, maar ook met interesse en empathie. De meeste onderzoeken naar intergroepsdifferentiatie gaan (impliciet) uit van een competitie-model waarbij groepen aan elkaar gerelateerd zijn omdat ze zijn aangewezen op onderlinge vergelijking. Groepen kunnen echter ook een meer autonome oriëntatie hebben waarbij voornamelijk eigen normen en standaarden van belang zijn voor groepsevaluatie, zoals bij etnische groepen het geval kan zijn. Cameron e.a. (2001) omschrijven het basale gegeven als 'what is familiar to me is good' en dit impliceert niet noodzakelijk 'what is unfamiliar to me is bad'.

De vanzelfsprekende in-groep oriëntatie wil echter niet zeggen dat er geen gevolgen zijn voor andere groeperingen. Maatschappelijke situaties kenmerken zich door groepsverschillen in sociale status en positie. Een neiging om voor de eigen groepering te kiezen houdt in dat de bestaande maatschappelijke constellatie niet snel zal veranderen. Zo bieden werkgevers die eerder kiezen voor het vertrouwde, minder kansen aan hen waarmee ze minder bekend zijn. Het houdt ook in dat processen van integratie verre van

gemakkelijk zijn. Het vertrouwen dat in-groep leden wordt geschonken moet door buitenstaanders worden verdiend.

Intergroepsvergelijkingen

Het streven naar sociale erkenning vormt een belangrijke motivationele achtergrond van intergroepsrelaties. Dit streven betreft de behoefte om sociaal gezien mee te tellen, om gewaardeerd te worden om wie en wat men is. Dat mensen een positief gewaardeerde sociale identiteit nastreven wordt als de centrale dynamiek gezien achter intergroepsdifferentiatie. Omdat een deel van het zelfbeeld van mensen wordt gevormd door de groeperingen waartoe ze behoren is er – gezien dit streven – de neiging om de groepering waartoe men behoort en zich rekent, op positieve wijze te onderscheiden van anderen.

Processen van sociale vergelijking spelen hierin een centrale rol. De kenmerken van iemands groep krijgen betekenis in relatie tot verschillen met andere groepen en de waarderings die aan die verschillen zijn gebonden. Om een positieve sociale identiteit te verwerven worden er evaluatieve onderscheidingen gemaakt ten gunste van de eigen groep. Dit kan op allerlei manieren, zoals bij evaluaties, attributies en gedrag. Mensen van de eigen groep kunnen als eerlijker, intelligenter en netter worden beoordeeld dan anderen. Succes van de eigen groep kan aan stabiele en interne oorzaken worden toegeschreven (het ligt aan ons zelf) en succes van anderen aan de omstandigheden. Daarentegen kunnen negatieve gedragingen of resultaten van de eigen groep aan de omstandigheden worden toegeschreven, terwijl voor buitenstaanders een interne oorzaak wordt aangewezen. Daarnaast kan er bij de feitelijke verdeling van goederen en beloningen ten gunste van de eigen groep onderscheid worden gemaakt.

Intergroepsvergelijking betekent niet noodzakelijk een negatieve of afwijzende houding ten aanzien van anderen. Dit is juist wat de talrijke onderzoeken met Tajfel's minimale groepsexperimenten laten zien. Die onderzoeken richten zich op het *verschil* tussen het oordeel over de eigen groep en andere groepen. Dit verschil wordt van doorslaggevend belang gezien. Een verschil kan echter groter worden door de eigen groep positiever te waarderen, een andere groep negatiever of beide van deze mogelijkheden tegelijkertijd. Empirische studies die een onderscheid maken tussen het oordeel over de eigen groep en de andere groep laten zien dat met name het eerste oordeel veranderd. De intergroepsdifferentiatie die in onderzoeken wordt gevonden bestaat er uit dat de in-groep iets positiever wordt beoordeeld dan de

out-groep. De houding ten aanzien van de out-groep is daarbij zelden uitgesproken negatief. Intergroepsdifferentiatie blijkt eerder een kwestie van een voorkeur voor de eigen groep dan een afkeer van anderen.

Bovendien gebeurt intergroepsdifferentiatie met name op die dimensies die als zelfdefiniërend worden gezien. Een groepering probeert zich in positieve zin te onderscheiden van anderen in datgene wat die groepering zelf belangrijk acht. Dit hoeft echter niet te leiden tot onenigheid en competitie tussen groepen. Zo onderkennen allochtone mensen over het algemeen de ondergeschikte sociaal-maatschappelijke positie van hun groepering, maar vertonen ze tegelijkertijd de neiging om vergelijkingsdimensies te benadrukken waarop zij hun groepering beter achten, zoals saamhorigheid, traditie en geloof (Verkuyten, 1999). Het gebruik van verschillende vergelijkingsdimensies biedt de mogelijkheid om de gelijkwaardigheid van iedere etnische groepering aan te geven, waardoor wederzijdse waardering en harmonische inter-etnische relaties kunnen ontstaan. Een belangrijke potentiële bron van onenigheid die daarbij overblijft betreft het belang van groepskenmerken. Er kan overeenstemming zijn over de waarde van de wederzijdse kenmerken, maar niet over het relatieve belang ervan. Aan kenmerken waarop men in vergelijking met andere groeperingen gunstig afsteekt kan meer belang worden toegekend dan aan kenmerken waarop de andere groepering superieur is.

Out-groep vijandigheid

Het streven naar erkenning en waardering is lang niet altijd verbonden met het meer en beter (willen) zijn dan anderen. Waar dit wel gebeurt liggen tegenstellingen en spanningen voor de hand. De situatie verandert van 'wij en zij' in 'wij of zij' met de daarbij gepaard gaande beschuldigingen, verwijten en conflicten. In dat geval wordt een belediging of aanval op de eigen groep of mede groepsleden gevoeld als een persoonlijke belediging en aanval. Zo zagen veel islamieten in het boek "De Duivelsverzen" van Salman Rushdie niet alleen een minachting voor de islam en zijn profeet, maar ook een minachting en belastering van hen zelf. Hetzelfde geldt voor uitlatingen over de 'achterlijkheid' van de islamitische cultuur of de idee dat 'onze' normen en waarden bedreigd worden door 'hen'. De groepszaak wordt in dat geval een persoonlijke zaak: de vermeende aanval op de groep wordt gevoeld als een persoonlijke aanval. Het zal duidelijk zijn dat hier krachtige maatschappelijke springstof ligt die we regelmatig in alle hevigheid zien ontploffen in verschillende delen van de wereld.

Out-groep vijandigheid ontstaat echter niet zomaar en vergt allerlei aanvullende condities. De primaire oriëntatie is om de in-groep te begunstigen en niet om de out-groep schade te berokkenen. Onderzoek met Tajfel's minimale groepsexperimenten heeft de zogenaamde positieve-negatieve asymmetrie in intergroepsdifferentiatie laten zien (Mummendey & Otten, 1998). Die asymmetrie houdt in dat het bekende evaluatieve onderscheid ten gunste van de eigen groep niet snel gemaakt wordt bij het verdelen van negatieve zaken, zoals sancties, straffen en financiële tegenvallers. In dat geval blijken mensen vooral voor een gelijke verdeling te kiezen. De voornaamste verklaring hiervoor is dat het ongelijk verdelen van 'pijn' moreel gezien moeilijk is te rechtvaardigen. Er valt heel wat uit te leggen als het bevoordelen van de eigen groep echt ten koste gaat van anderen.

Vijandigheid tegenover en stigmatisering van andere groepen is echter niet uitzonderlijk. Mensen zijn creatief in het vinden van legitimeringen voor gevoelens van minachting, wantrouwen en superioriteit en voor het daadwerkelijk benadelen van andere groepen. Tal van historische, maatschappelijke, economische en politieke omstandigheden spelen hierbij een rol. Out-groep vijandigheid komt nooit vanzelf en vergt altijd een stelsel van rechtvaardigingen dat de vijandigheid intellectueel aannemelijk en moreel aanvaardbaar maakt. Anderen kunnen als zondebokken worden aangewezen voor maatschappelijke problemen, de reden voor hun aanwezigheid kan ter discussie worden gesteld, en hun menselijkheid kan ten dele worden ontkend. Waar dergelijke legitimeringen worden gegeven ontwikkelt zich een gebrek aan vertrouwen tot wantrouwen en een met elkaar leven groeit uit tot een naast en uiteindelijk tegen elkaar leven.

Sociale status en ideologie

In het voorgaande heb ik proberen te laten zien dat er verschillende stappen zijn, wil sociale categorisering en in-groep oriëntatie leiden tot daadwerkelijke tegenstellingen en conflicten. De theoretische en empirische analyse van Wiebe wijst in dezelfde richting en hij concentreert zich met name op de rol van verschillende actoren, zoals gemeente en wijkorganisaties. Zoals aangegeven is dit ook de richting die Tajfel kiest, maar hij wijst op andere factoren zoals status verschillen tussen groepen en op de stabiliteit en legitimiteit van bestaande groepsverhoudingen. Zo heeft hij aandacht voor de bredere ideologische noties waarin sociale

categorisering en plaatsvinden en voor de verschillen in sociale positie van waaruit sociale indelingen beoordeeld worden door meerderheids- en minderheidsgroeperingen (Tajfel, 1979, 1981). Het belang van dergelijke factoren komt naar voren in mijn eigen onderzoek onder jongeren in Nederland (zie Verkuyten, 1999).

Sociale status

De mate waarin de eigen groep als bedreigd wordt gezien is van belang voor intergroepsverhoudingen. Groepsbedreiging kan betrekking hebben op sociaal-economische kansen en posities, maar ook op culturele kenmerken die tot de eigen identiteit worden gerekend. Groepsbedreiging wordt verondersteld tot meer intergroepsdifferentiatie te leiden omdat mensen in dat geval sterker gemotiveerd zijn om onderscheid te maken. Dit geldt met name voor hen die zich met hun groep identificeren. Onder bedreiging zullen zij eerder geneigd zijn om een positief onderscheid ten gunste van de eigen groepering te maken. Onder Iraanse vluchtelingen en onder Turkse en Marokkaanse jongeren vonden wij aanwijzingen voor deze relatie. In deze studies werd ervaren groepsbedreiging geoperationaliseerd als de mate van gepercipieerde groepsdiscriminatie. Veel discriminatie in combinatie met een sterke identificatie hield verband met een positief evaluatief onderscheid tussen de eigen groepering en autochtone Nederlanders. Als het groepslidmaatschap van mensen bedreigd wordt dan zullen vooral degenen die zich sterk met hun groep identificeren er toe overgaan om evaluatieve verschillen tussen groepen te accentueren en om daadwerkelijke tegenstellingen te formuleren.

Etnische identificatie houdt vooral verband met het oordeel over de eigen groep en veel minder met het oordeel over andere groeperingen. Dit geldt echter niet in gelijke mate voor alle groepen. Vooral onder etnische minderheden gaat een sterkere identificatie samen met een positiever oordeel over de eigen groep en niet zozeer met een negatiever oordeel over de meerderheidsgroep. Bij velen van hen gaat een positieve houding ten aanzien van de eigen groep samen met een positieve houding ten aanzien van autochtone Nederlanders. Het zijn twee relatief onafhankelijke dimensies. Onder autochtone Nederlandse jongeren daarentegen gaat de voorkeur van de eigen groepering veelal wel gepaard met een afwijzing van etnische minderheden. Bovendien is er onder deze jongeren een verband tussen positieve etnische identificatie en de afwijzing van andere etnische groeperingen, terwijl dit bij jongeren uit etnische minderheden veel minder het geval is.

Hoe kan het verklaard worden dat bij Nederlandse jongeren de voorkeur voor de eigen groepering gepaard gaat met een afwijzing van andere groeperingen terwijl dit bij etnische minderheden veel minder het geval is? Er zijn aanwijzingen dat het verschil in sociale status van de groeperingen hierbij een rol speelt. Voor Nederlandse jongeren kan het afwijzen van minderheids-groeperingen dienen om een zo sterk mogelijk onderscheid te maken en daarmee positieve gevoelens over het groepslidmaatschap en zichzelf te ontwikkelen of te behouden. Zo hebben wij geconstateerd dat onder Nederlandse jongeren de mate van etnisch vooroordeel positief samenhangt met de mate van waardering van het eigen groepslidmaatschap (Verkuyten & Masson, 1995).

Voor jongeren uit etnische minderheden is het veelal moeilijker om de hogere status groepering van autochtone Nederlanders af te wijzen. Daar waar zich een dergelijke afwijzing voordoet wordt dit veelal gezien als een reactie op vooroordelen en discriminatie. Bovendien zijn er aanwijzingen dat een positieve houding ten aanzien van zowel de eigen groepering als de meerderheids-groepering een belangrijk onderdeel is van het ontwikkelen van bi-culturele competentie (LaFromboise e.a., 1993). Een afwijzende houding ten aanzien van de meerderheids-groepering zou onder jongeren uit etnische minderheden eerder gepaard gaan met verminderd welbevinden en psycho-sociale problemen. Zo hebben wij bij Turkse, Marokkaanse en Surinaamse jongeren geen of een negatief verband geconstateerd tussen de mate van etnisch vooroordeel en de waardering van het etnische groepslidmaatschap. De jongeren met zowel een positieve houding ten opzichte van de eigen etnische groep en ten opzichte van autochtone Nederlanders hadden hierbij de meest positieve zelfwaardering. Een negatieve houding ten aanzien van beide groepen ging gepaard met de laagste zelfwaardering.

Ideologische noties

Voorgaande resultaten zijn verkregen uit onderzoeken die zijn uitgevoerd voor de aanslag van 11 september 2001 en de opkomst van Pim Fortuyn. Inmiddels heeft er zich een onmiskenbare omslag voorgedaan in de politieke en dagelijkse taal. Zo is de idee van multiculturalisme vervangen door de eis tot assimilatie die expliciet wordt gesteld of wordt verpakt in de retoriek van integratie en inburgering. Er heeft zich een duidelijke ideologische verandering voorgedaan waarin (vermeende) culturele verschillen worden geproblematiseerd en etnische groepen steeds meer tegenover elkaar worden geplaatst

en tegen elkaar worden opgezet. Het ideologische klimaat waarin inter-etnische verhoudingen moeten gedijen heeft zich duidelijk veranderd.

In een recent onderzoek heb ik het effect hiervan op de mate van etnische identificatie en intergroepsdifferentiatie vastgesteld (Verkuyten, 2003). In dat onderzoek waren er twee condities waarbinnen aan Nederlandse en Turkse jongeren vragen werden gesteld. In de ene conditie lag de nadruk op het belang en de waarde van multiculturalisme en in de andere conditie op het belang en de noodzaak van assimilatie. De Turkse jongeren vertoonden een sterkere etnische identificatie en intergroepsdifferentiatie onder de eerste dan onder de tweede conditie. Voor de Nederlandse jongeren was het precies andersom. Zij vertoonden de sterkste groepsidentificatie en intergroepsdifferentiatie onder de assimilatie conditie. Deze resultaten laten zien dat groepsbindingen en het maken van groepsverschillen in belangrijke mate worden beïnvloed door maatschappelijke discussies die het belang van dergelijke verschillen benadrukken of juist aanvechten. Bovendien hebben die discussies een andere invloed en betekenis voor autochtonen en allochtonen. Deze resultaten staan niet op zichzelf, maar zijn ook bij andere groepen in andere landen gevonden (zie Judd e.a., 1995). De manier waarop etnische verschillen maatschappelijk worden geïnterpreteerd en voorgesteld is van groot belang voor alledaagse inter-etnische verhoudingen. Het verschaft uiteenlopende rechtvaardigingen voor het definiëren van verantwoordelijkheden en het nemen van concrete maatregelen.

Besluit

Vraagstukken van inter-etnische verhoudingen zijn veelzijdig, omvattend en van groot belang voor de samenhang en leefbaarheid van de samenleving. Als een van de weinige in Nederland heeft Wiebe niet alleen systematisch nagedacht over en onderzoek gedaan naar deze vraagstukken, maar is hij ook daadwerkelijk actief (geweest) in het bewerkstelligen van veranderingen en verbeteringen. Zijn theoretische en empirische werk is altijd sterk verbonden geweest met de vraag naar praktische toepassingen, en andersom. Zijn gedetailleerde en betrokken inzicht in feitelijke situaties is een bron voor de kritische beoordeling van sociaal wetenschappelijke benaderingen en verklaringen. Met name de vereenvoudigingen en verabsoluteringen, eigen aan veel van die benaderingen en verklaringen, is hem een doorn in het oog.

Keer op keer benadrukt hij dat het noodzakelijk is om aandacht te hebben voor het samenspel tussen verschillende factoren op verschillende niveaus.

Zijn uitgangspunt is daarbij het concreet menselijk handelen in de context van reële leefsituaties. Sociale verschijnselen zoals inter-etnische verhoudingen zijn niet te reduceren tot kwesties van sociale categorisering, vooroordelen of lokale en bredere maatschappelijke en culturele omstandigheden. Het menselijk handelen wordt gestuurd door zowel eigen verlangens, behoeften en waarnemingen als door maatschappelijke en culturele processen en condities. Naast algemeen menselijk mogelijkheden en beperkingen zijn er organisatievormen en inhouden van het sociale leven. Tot op zekere hoogte kunnen deze factoren apart worden bestudeerd en tegen elkaar worden afgezet en afgewogen. Zo dekken maatschappij en cultuur elkaar nooit geheel en zijn psychologische patronen en gegevens niet te reduceren tot maatschappelijke en culturele condities. Door de aandacht te richten op hun afzonderlijke en gecombineerde werking wordt het juist mogelijk om de wederzijdse interacties en de spanningen, dilemma's en problemen van individuen en groepen systematisch te bestuderen en om etnische vraagstukken en interventies te beoordelen. De meer specifieke factoren en processen waar verschillende benaderingen en theorieën op wijzen moeten dus niet veronachtzaamd worden omdat ze mede een rol spelen in de ontwikkeling van inter-etnische verhoudingen. "De opgave wordt dan om na te gaan: wanneer, waar en hoe ze dat doen" (De Jong, 1986: 248).

Theoretisch gezien sluit Wiebe vooral aan bij sociologische en sociaal psychologische literatuur. Ik heb me hier geconcentreerd op sociaal psychologische benaderingen die inzicht geven in inter-etnische verhoudingen. Zoals Wiebe terecht aangeeft, hebben veel sociaal psychologen een erg beperkte en eenzijdige visie op intergroepsrelaties. Maar er zijn belangrijke uitzonderingen waaronder het werk van Tajfel waaraan Wiebe mijns inziens niet helemaal recht doet. Er zijn ook recente ontwikkelingen waarin niet alleen aandacht is voor cognitieve en motivationele processen, maar ook voor inhoudelijke en contextuele factoren.

Recent sociaal psychologisch onderzoek laat duidelijk zien dat de relatie tussen groepsbindingen en groepstegenstellingen verre van noodzakelijk is. De gangbare en traditionele opvatting van ethocentrisme dient genuanceerd en gespecificeerd te worden (Brewer, 2001).

Onderscheid maken is iets anders dan tegenstellingen formuleren, het primaat van de in-groep betekent niet een preoccupatie met andere groeperingen en voorkeur voor de eigen etnische groep is niet hetzelfde als een afkeer van en vijandigheid tegenover anderen. Eén van de implicaties is dat een duidelijk onderscheid moet worden gemaakt tussen etnische intergroepsdifferentiatie gebaseerd op in-groep oriëntatie en op out-group afwijzing. De uitkomst van een evaluatief en gedragsmatig onderscheid ten gunste van de eigen groep is in beide gevallen hetzelfde, maar de achterliggende dynamiek verschilt. Daarmee verschillen ook de mogelijkheden van aanpak. Onbekendheid en een gebrek aan contact en vertrouwen zijn andere problemen dan vooroordeel, racisme en actief wantrouwen. Om etnische verhoudingen te verbeteren is er in het eerste geval veel mogelijk, terwijl dit in het tweede geval veel lastiger is.

Daarbij zijn verschillen in sociale status en (lokale) invloed evenals gangbare ideologische noties over de wijze waarop met etnisch-culturele diversiteit moet worden omgegaan, van groot belang. Verschillen tussen etnische groepen zijn nauw verbonden met verschillen in status. Status posities sturen de wijze waarop etnische verhoudingen worden gezien en beoordeeld. Groepsverhoudingen kunnen niet begrepen worden zonder aandacht te besteden aan verschillen in status en invloed, welke overigens op lokaal niveau geheel anders kunnen liggen dan wat landelijk waarneembaar is (De Jong & Verkuyten, 1996).

Etnische verhoudingen ontwikkelen zich in een ideologisch klimaat waarin meer of minder ruimte wordt geboden voor etnisch-culturele diversiteit. De wijze waarop mensen die etnische verhoudingen interpreteren en beoordelen wordt beïnvloed door het maatschappelijk debat. De heersende voorstelling van zaken geeft vorm aan mensen en hun wereld en verschaft of ontnemt ruimte aan specifieke argumenten. Etnische verhoudingen zijn niet immuun voor een klimaat waarin de nadruk ligt op assimilatie of juist op culturele eigenheid. Integendeel, ieder klimaat heeft duidelijke gevolgen, hoe die verder ook beoordeeld moge worden. De normatieve discussie over die gevolgen kan daarbij niet op wetenschappelijke gronden worden beslecht. Maar de praktische waarde van analyse en theoretische inzichten moet niet worden onderschat. Bovendien kunnen onderzoeksresultaten de nodige achtergrondinformatie geven en daarmee discussies een meer realiteitsadequaat fundament. De theoretische en empirische onderbouwing van uitgangspunten, initiatieven

en interventies kan er voor zorgen dat politieke en normatieve posities minder gemakkelijk discussies over inter-etnische verhoudingen kunnen overheersen. Tegenover de verhitte discussies die worden gevoerd kan onderzoek de analyse zetten. Ik heb Wiebe's werk altijd in dit licht bekeken. Zijn grote betrokkenheid en activiteit is niet ten koste gegaan van de nodige distantie en analyse. Ik denk dat het deze combinatie is die hem in brede kring veel waardering heeft opgeleverd.

Literatuur

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J., & Sanford, R.N. (1982). *The authoritarian personality*. New York: Norton & Company.
- Baumeister, R.F., & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497-529.
- Brewer, M.B. (1979). In-group bias in the minimal intergroup situation: A cognitive motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86, 307-324.
- Brewer, M.B. (2001). Ingroup identification and intergroup conflict: When does ingroup love become outgroup hate? In R. D. Ashmore, L. Jussim & D. Wilder (Eds.), *Social identity, intergroup conflict and conflict reduction* (pp. 17-41). New York: Oxford University Press.
- Cameron, J.A., Alvarez, J.M., Ruble, D.N., & Fuligni, A.J. (2001). Children's lay theories about ingroups and outgroups: Reconceptualizing research on prejudice. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 118-128.
- Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (Ed.) (1999). *Social identity: Context, Commitment and content*. Oxford: Blackwell.
- Jong, W. de (1986). *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Delft: Eburon.
- Jong, W. de (1989). The development of inter-ethnic relations in an old district of Rotterdam between 1970 and 1985. *Ethnic and Racial Studies*, 12, 257-278.
- Jong, W. de (1994). Conflict or tolerance? Inter-ethnic relations in residential areas in the Netherlands. *International Journal of Group Tensions*, 24, 91-114.
- Jong, W. de (1995). *Actief in activeren*. Rotterdam: Gemeente, Sociaal Profijt.
- Jong, W. de (1996). *Zuidelijke tuinsteden in verandering: Contacten tussen nieuwkomers en blijvers*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Jong, W. de, & Verkuyten, M. (1996). Urban renewal, housing policy, and ethnic relations in Rotterdam. *New Community*, 22, 689-705.
- Judd, C.M., Park, B., Ryan, C.S., Brauer, M., & Kraus, S. (1995). Stereotypes and ethnocentrism: Diverging interethnic perceptions of African American and White American youth. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 460-481.

- LaFromboise, T., Coleman, H., & Gerton, J. (1993). Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 114, 395-412.
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive-negative asymmetry in social discrimination. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European review of social psychology* (vol. 9, pp. 107-143). Chichester; Wiley.
- Robinson, W.P. (Ed.) (1996). *Social groups and identities: Developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Sumner, W.G. (1906). *Folkways*. New York: Ginn.
- Tajfel, (1978). *The social psychology of minorities*. London: Minority Right Groups.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7 – 24). Chicago: Nelson-Hall.
- Turner, J.C. (1999). Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. In N. Ellemers, R. Spears, & B. Doosje (Ed.), *Social identity: Context, Commitment and content* (pp. 6-34). Oxford: Blackwell.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit: Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2003). Ethnic group identification, ingroup bias and multiculturalism: The role of group status and legitimizing ideologies (manuscript onder beoordeling)
- Verkuyten, M., & Masson, K. (1995). 'New racism', self-esteem and ethnic relations among minority and majority youth in the Netherlands. *Social Behavior and Personality*, 23, 137-154.
- Yzerbyt, V., Castano, E., Leyens, J-P, & Paladino, M-P (2000). The primacy of the ingroup: The interplay of entativity and identification. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European Review of Social Psychology* (vol. 11, pp. 257-295.). Chichester: Wiley.

3

Regelovertredingen preventief of repressief aanpakken?

Een discussie in termen van het Willen-Kunnen-Durven-model

Henk Elffers¹

Het grootste gedeelte van de tijd dat Wiebe de Jong actief is geweest als onderzoeker op het gebied van de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het recht, was een repressieve aanpak van regelovertreding, met strafrechtelijk middelen, allerm minst dominant. De nadruk lag op preventie, het voorkómen van regelovertreding, of op niet-strafrechtelijke vormen van oplossing van door regelovertreding gegenereerde problemen en conflicten, waarbij Wiebe ook zelf een krachtig partijtje heeft meegeblazen (De Jong, 1986; Peper et al. 1999). De laatste jaren echter is er een duidelijke opleving waar te nemen van een geloof in onversneden repressie, met name in het politiek discours in de meest uiteenlopende kringen, van 'nieuw flinks' tot de LPF, *bien étonnés de se trouver ensemble*. Preventie wordt daarbij veelal afgeschilderd als een kansloze en slappe optie, repressie daarentegen als de mogelijkheid waarop we al zo lang hebben gewacht, een gegarandeerd succesvolle aanpak die alleen nog even moet worden geïmplementeerd. Het zou uiteraard erg interessant zijn na te gaan hoe deze omslag in het denken tot stand is gekomen, en hoe de enkele jaren geleden toch vrij algemeen gedeelde gedachte dat straf niet helpt, in zijn tegendeel is verkeerd. Dat zal ik echter in deze bijdrage niet proberen, ik zal trachten een ander vraagstuk onder de loep te nemen, namelijk de verhouding tussen preventie en repressie bij het voorkomen van regelovertredingen. Daarbij zal ik de stelling

---

¹ Veel ideeën in dit artikel kwamen tot stand in discussie met de te vroeg overleden Dick Hessing.

betrekken dat preventie niet zonder repressie kan, en repressie alleen geen kans van slagen heeft.

Rationele-keuzetheorie van de regelovertreiding

Hoe komt regelovertreiding tot stand? In de rationele-keuzetraditie wordt de beslissing van een individu om zich in een concreet geval aan een regel te houden of hem juist te overtreden, gezien als gestuurd door een (mogelijk onbewuste) afweging van de alternatieven. Wat percipieert de persoon in kwestie als de verwachte uitkomst van regelovertreden, en wat ziet hij als de verwachte uitkomst van regelvolgen, en welk van beide is in zijn perceptie derhalve naar verwachting het gunstigst? Hij houdt zich dan en alleen dan aan de regel als dat gunstiger zal uitpakken dan het overtreden van die regel. Essentieel aan dit model is dat het ervan uitgaat dat iedereen tot regelovertreiding overgaat, mits de condities maar zo zijn dat hij denkt daar meer voordeel van te hebben dan van regelvolgen. Het enige verschil tussen mensen is gelegen in hun mogelijk verschil in percepties van de gevolgen van het kiezen van een van beide alternatieven. Het model wordt daarom ook wel beschreven als het model van de a-morele calculerende beslisser, en ik noem het hier het rationele-keuzemodel RKM. Zo geformuleerd klinkt het RKM erg eenvoudig, maar de crux van het RKM zit hem in de term '*gepercipieerde verwachte uitkomst*'. Afhankelijk van wat men veronderstelt dat die afwegende persoon allemaal wel of niet meeweegt als hij een verwachte uitkomst in ogenschouw neemt, kan het RKM meer of minder complexe vormen aannemen, die wellicht meer of minder aantrekkelijk zijn in een gegeven context. Een naïeve vorm van het RKM beschouwt misschien alleen maar de directe opbrengst van regelovertreiding minus de verwachte kosten van mogelijke betrapping ('als ik nu 130 km per uur rijd, ben ik 5 minuten eerder thuis, maar het kost me € 200 als ik bekeurd word, en ik denk dat ik daar een kans van 1 op 50 heb, de verwachte waarde bij overtreden is dan $1/50 * €200 = €4$; wat tel ik zwaarder, 5 minuten tijdwinst of een verwachte boete van €4?'). Veel critici vinden dat wel een erg mager model van de beslissende mens, en tegen deze aanpak is dan ook veelvuldig ingebracht dat mensen niet zo eenvoudig in elkaar zouden zitten, niet louter economisch-calculerende personen zouden zijn, en dat het rationele keuzemodel geen of onvoldoende rekening weet te houden met zaken als normbesef, schuldgevoelens, invloed van de

omgeving. Wat zulke kritiek over het hoofd pleegt te zien is dat er niets in de weg staat aan een wat verfijndere modellering van de *gepercipieerde verwachte* kosten en opbrengsten van verschillende keuzealternatieven. Het is heel goed denkbaar om daarin mee te nemen dat voor een bepaalde persoon met een sterk normbesef het overtreden van een regel onaantrekkelijk is, juist omdat die persoon zichzelf daarmee opzadelt met schuldgevoel, dat wil zeggen de opbrengst van overtreden als onaantrekkelijk zal zien ('maar als ik veel te hard rijdt, geef ik het verkeerde voorbeeld aan mijn zoon die naast me zit'). In het jargon van het RKM heet het dat hij (psychische) kosten van schuldgevoel meerekent. Een dergelijke variant van het model kan men eigenlijk niet meer goed vangen onder de term 'amorele calculerende beslissers-model'. Uiteraard is het bij deze sophisticated varianten een groot vraagstuk hoe te modelleren hoe men ongelijksoortige grootheden tegen elkaar afweegt: wat telt zwaarder, 5 minuten tijdwinst of een verkeerd voorbeeld geven aan je kinderen (vergelijk Elffers, Van der Heijden & Hezemans, in druk). Evenzozeer kunnen zaken als statusverhoging worden ingebouwd in de afweging, waarbij men zich kan voorstellen dat statusverhoging juist door overtreden of juist door regelvolgen wordt bewerkstelligd, afhankelijk van de sociale norm van de voor de beslisser belangrijke sociale omgeving. Hessing & Elffers (2002) betrokken ook de schade aan eventuele slachtoffers aangedaan in de afweging van de beslissers. Op deze manier is het RKM juist, in tegenstelling tot wat de bovenstaande kritiek verwoordde, helemaal niet te eenvoudig, maar veeleer te complex. Conceptueel is het rationele keuzemodel zo weinig belemmerend, dat het – en misschien is dat wel een veel bedreigender kritiek dan de hierboven geformuleerde – empirisch bijna niet weerlegbaar is. De echte RKM-gelovige construeert immers uit het feit dat persoon keus A heeft gemaakt in plaats van keus B *ipso facto* dat de evaluatie van A gunstiger was dan die van B. In die formulering is de theorie uiteraard niet meer empirisch restrictief.

In dit artikel zal ik een variant van het RKM bespreken die de verschillende elementen die mijns inziens vruchtbaar in een model van regelovertrading kunnen worden opgenomen, uiteenlegt: het 'WILLEN-KUNNEN-DURVEN'-model of WKD-model. Het model probeert systematisch op te sommen welke elementen in de afweging van keuzealternatieven bij regelovertrading een rol spelen, en erkent dat niet onder alle omstandigheden voor alle mensen

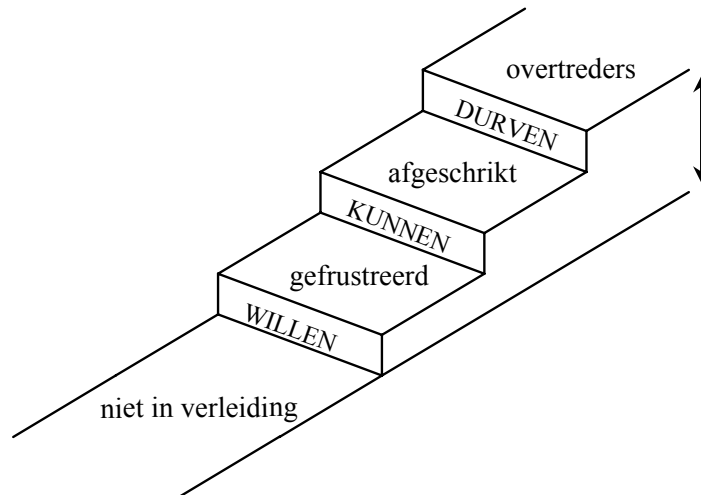

dezelfde elementen meespelen. Het deelt het afwegingsproces in stappen op, en laat zien dat sommige latere stappen soms helemaal niet aan de orde komen, als in een eerdere stap al een beslissing is gevallen. Ik wijs er nu vast op dat ik het WKD-model als conceptueel verklaringmodel presenteer, zonder me te bekommeren om hoe de gepercipieerde verwachte opbrengsten van individuele personen eventueel empirisch zouden kunnen worden achterhaald. Ik ben van mening dat dat ook de kracht van dit paradigma is, het kunnen praten over wat wel en niet een rol speelt of hoort te spelen. Ik denk dat meetproblemen voor een concrete evaluatie van iemands preferenties in het algemeen zo groot zijn, dat voorspellend gebruik van het WKD-model en in het algemeen het RK-model, zelden haalbaar zal zijn.

Het "WILLEN-KUNNEN-DURVEN"-model van regelovertreiding

Het "WILLEN-KUNNEN-DURVEN-Model" (WKD-model; Efficers, 2000; Efficers, Hessing & Pieterman, 2000) modelleert regelovertreiding als het beklimmen van een trap van drie treden (figuur 1). Het model gaat uit van de veronderstelling dat de natuurlijke modus in de beschaafde maatschappij is om je aan regels te houden, als die regels tenminste het produkt schijnen te zijn van een min of meer algemeen onderschreven manier van regelvaststellen. De uitgangspositie van iemand die met een regel wordt geconfronteerd is zich eraan te conformeren, tenzij ...

Het W K D - model "Willen - Kunnen - Durven"

Figuur 1 (aangepast uit *Elffers, 2000*)

Willen overtreden

Met de invulling van het 'tenzij' zijn we toe aan het beschouwen van de eerste trede van de trap, het voelen opkomen van een neiging de regel te overtreden. Laten we eerst even opmerken dat er heel wat regels bestaan waarbij zo goed als niemand de neiging voelt opkomen ze te overtreden. In de eerste plaats geldt dat voor coördinatie-regels, zoals de regel om rechts te houden in het verkeer. Ook op een overigens lege weg rijdt bijna iedereen bijna altijd gewoon rechts. Dat kunnen we verklaren uit het feit dat er eigenlijk niets te winnen is bij het overtreden van de regel. Meestal is het lood om oud ijzer of je nu links of rechts zou rijden. Illustratief is dat iemand die links rijdt niet zozeer slecht als wel dom gevonden wordt. Er zijn echter ook vrijwel uniform gehoorzaamde regels die geen coördinatie-regels zijn, maar wel degelijk een moreel gebod inhouden. Zo houdt bijna iedereen zich aan de ongeschreven sociale regel dat je hulpbehoevenden, zoals kleine kinderen, invaliden of zeer oude mensen, ontziet. Interessant is dat men bij sommige regels gemakkelijker de neiging voelt opkomen er de hand mee te lichten dan bij andere. De mate van acceptatie van regels is niet gelijk verdeeld over regels. Zo kan men vermoeden dat nogal wat mensen geen moment aarzelen wanneer ze de portemonnaie van hun buurman vinden

met €100 erin, en deze onverwijld teruggeven, terwijl ze anderzijds als de rekening van een groot warenhuis een vergissing van € 100 in hun voordeel maakt, ze misschien wel niets zeggen, en ze mogelijk zelfs bij het aangeven van hun inkomen een bijverdienste die tot €100 extra belasting zou leiden moedwillig verzwijgen. Ook is de neiging om zich aan een en dezelfde regel te conformeren niet gelijk verdeeld over omstandigheden. Wie meestal stopt voor rood licht, voelt misschien toch de neiging opkomen als hij links en rechts wordt gepasseerd door andere roodlichtrijders. Tenslotte merken we op dat niet iedereen zich gelijkelijk tot overtreding aangetrokken voelt. Ampel is de evidentie dat persoonlijkheidstrekken een grote invloed hebben op de neiging tot regelovertreiding (Adams & Webley, 1996), zoals bijvoorbeeld de *houding tegenover wet en recht* (Rundquist & Sletto, 1936; voor Nederland aangepast door Wiebe de Jong in Verkuyten, Masson & De Jong, 1990) of *egoïsme* (Weigel, Hessing & Elffers, 1999). Niet onvermeld mag blijven dat uiteraard ook *schuldgevoel* en *sociale afkeuring* een rol spelen, zaken die uiteraard ook nogal ongelijk verdeeld zijn over mensen. Ofschoon we ons hier vooral op zelfrapportage moeten verlaten, toont de literatuur toch aan dat er heel wat mensen zijn die het standpunt verkondigen dat ze, *ook als ze alle kans van de wereld hadden, er niet over zouden peinzen bepaalde regels te overtreden* (Webley & Eidjar, 1995; Van Nes et al., 2000, lieten dat voor fiscale overtredingen zien).

Waar het nu in deze paragraaf eigenlijk om gaat, is dat er alle aanleiding is om de rationele-keuze-hypothese dat een ieder gelijkelijk getekend wordt door een universele wil zich onder regels uit te wurmen, als onjuist te verwerpen. Er is sprake van een verschillende mate waarin men die neiging gevoelt. Sommige mensen hebben die wil in sterkere mate dan anderen, en het is zo dat die wil mede bepaald wordt door allerlei factoren in de sfeer van attitudes, normen en persoonlijkheidstrekken. Dat maakt het, in principe, denkbaar dat men, door die factoren te beïnvloeden, ook de wil om zich niet aan de regels te houden kan beïnvloeden. Verderop zullen we nader ingaan op de mogelijkheid om door diverse factoren te beïnvloeden, ook de wil tot overtreding te beïnvloeden. Voor het moment keren we even terug naar figuur 1, en we denken ons in dat sommige mensen die wil in onvoldoende mate hebben, zij blijven dus nog voor de eerste trede van de trap staan, en wij kunnen hen beschrijven als degenen die niet in bekoring zijn geleid. Anderen zullen de wil tot overtreding van een voorschrift wel in voldoende mate gevoelen om de stap te zetten, en zo op de eerste trede

geraken. Daar wacht hen een nieuwe uitdaging, want niet iedereen die wil overtreden, ziet ook kans om zijn intentie in daden om te zetten.

Kunnen overtreden

Wie op de eerste trede van het WKD-trappetje terecht is gekomen, gevoelt de neiging de regel te overtreden. Maar kan hij dat ook? Soms ontbreekt hem gewoonweg de mogelijkheid, hetzij absoluut (je kunt wel 130 willen rijden, maar als je rammelende roestbak hoogstens 90 haalt, blijft dat een onvrome wens), of relatief. Met dat laatste bedoel ik dat men alleen van een mogelijkheid kan spreken als het niet zo is dat men gegarandeerd en zeker tegen de lamp loopt, je kunt alleen spreken van een gelegenheid als er een reële kans is dat je het er goed van afbrengt. Zo kan iemand de neiging voelen opkomen om minder inkomstenbelasting te betalen dan zijn deel is, maar vervolgens de kennis missen om een enigszins betrouwbaar ogende foutieve aangifte te doen. Wie niet weet hoe een brandkast werkt, kan geen kluisenkraker worden.

Wie er, ondanks zijn neiging tot overtreden, niet in slaagt een passende uitvoering aan zijn voornemen te geven, blijft *gefrustreerd* op de eerste trede van de WKD-trap staan. De overigen beklimmen de tweede trede, en staan voor de derde: durven ze hun intenties ook tot uitvoering te brengen?

Durven overtreden

Wie wil en kan, staat nu voor de afweging of hij het ook durft, in de zin zoals de rationele keuzetheorie het bedoelt: levert het naar verwachting wel meer op dan je aan de regels houden? Dit is het speelveld van de traditionele economische theorie van de regelovertrading van Becker (1968). De beslisser moet immers rekening houden met de kans dat hij gecontroleerd wordt, dat men zijn overtrading dan ook werkelijk vaststelt, dat hij vervolgd wordt, en dat er een sanctie volgt. In vrijwel alle gevallen zal de beslisser niet op de hoogte zijn van de werkelijke kansen in deze sequentie, maar zich baseren op zijn indruk ervan. Die indrukken zijn vaak buitengewoon weinig specifiek (vgl. Hessing et al. 1992 en Van Nes et al. 2000 voor voorbeelden met betrekking tot pakkansen bij belastingontduiking). Bovendien zullen verschillende mensen zich door een gelijk gepercipieerde kans niet noodzakelijk gelijkelijk laten beïnvloeden: zij kunnen heel wel qua *risicogeneïghheid* verschillen. Men kan dit interpreteren als dat zij een

andere betekenis aan een kansschaal hechten. Tenslotte speelt mee hoe de beslisser een bepaalde sanctie percipieert, qua zwaarte. Ook hier kan men uitstijgen boven een naïef financieel of strafrechtelijk beeld van de sanctie. Naast formele sancties kan men ook denken aan reputatieschade (of juist reputatiewinst), hetzij bij de controleurs (met als gevolg straffere controle), hetzij bij anderen, zoals zakenpartners met alle negatieve gevolgen van dien. Denk aan het voorbeeld van Steffi Graf, wier vader van belastingfraude werd verdacht, hetgeen haar onmiddellijk haar sponsorcontract met Opel kostte. Wie na afweging toch de regel volgt, behoort tot de *afgeschrikten*, terwijl wie percipieert dat overtreding beter uitpakt, feitelijk tot de *overtreders* gaat behoren.

Voorkomen en bestrijden van regelovertreding

Wie wil voorkomen dat mensen regels overtreden, dient de hoogte van de WKD-trap zo hoog mogelijk te maken. In de metafoor van de trap doet het er niet toe welke trede men verhoogt, als de trap als geheel maar hoger wordt. Het verhogen van de *derde trede*, die van het durven of van de afschrikking, vraagt om verhoging van de pakkansen en verzwaren van de formele, strafrechtelijke sancties, dan wel het verhogen van de informele sancties. Het verhogen van de *tweede trede* komt neer op het afsluiten of bemoeilijken van mogelijkheden om onopvallend de regels te overtreden. Meestal gaat het dan om situationele preventie (hekken en sloten) of intensievere controle (camera's, identificatiesystemen). Het verhogen van de *eerste trede*, de willen-trede, betekent mensen de zin ontnemen om de regels te overtreden. Dat kan, in theorie, generiek, door de neiging om wat voor regels dan ook te overtreden aan te pakken. Het komt er dan op neer dat men probeert mensen minder egoïstisch te maken en meer geneigd wet en recht te respecteren. Dat is uiteraard wat klassieke heropvoedingsprogramma's en reclassering pogen te doen, maar gezien het feit dat het hier om nogal centrale persoonlijkheidstrekken gaat, moeten we toch niet al te optimistisch zijn wat betreft de kans van slagen. Men kan ook denken aan specifieke maatregelen, die zich richten op het beïnvloeden van de wens om juist deze regel te overtreden. Een mogelijkheid is om de baten van het overtreden te verlagen of de opbrengst van het zich aan de regels houden te verhogen. Een voorbeeld van het eerste is aanbrengen van beveiligingsmateriaal tegen inbraak: het lukt ook dan misschien nog wel,

maar men moet hogere kosten maken om in te breken. Bij het tweede kan men denken aan zaken als een bonus-malus-systeem: wie zich netjes gedraagt bouwt privileges op, die weer vervallen wanneer men zich misdraagt (vergelijk Elffers & Hessing, 1985). Eén van de belangrijkste redenen waarom mensen zich niet aan regels houden is *verongelijkheid*, de gedachte dat anderen er ongestraft de kantjes van aflopen, zodat men zelf weinig zin heeft om zich, met kosten en moeiten, wel aan de regels te houden. Wist men zeker dat ook anderen zich wel aan de regels (moeten) houden, dan is men veelal wel bereid dat zelf dan ook te doen. En hier raken we aan een interessant fenomeen. Kennelijk is het zo dat veel mensen voor veel regels niet de sociale druk gevoelen, die zou uitgaan van het feit dat de meeste anderen zich meestal wel aan de regels houden. Eerder bestaat er een soort algemene gedachte dat het maar droevig gesteld is met de regelnavolging van onze medeburgers. 'Verwording van normen en waarden' ligt menig Nederlander in de mond bestorven. Een fraaie illustratie vindt men wederom op het gebied van de belastingen (Van Giels & Elffers, 1998): grote delen van ons volk denken dat buurmans belastingmoraal beroerder is dan die van henzelf.

De hoogte van de drie treden

Voor veruit de meeste regels geldt dat de feitelijke hoogte van de derde trede gering is. De pakkans voor de meeste misdrijven is erg laag, minder dan 10% van alle aangegeven misdrijven wordt opgelost, straffen zijn zelden draconisch, en in de ogen van veel Nederlanders uitgesproken slap. Nu gaat het in het WKD-model uiteraard om de gepercipieerde kansen, maar toch lijkt het erop dat van de afschrikking niet te veel mag worden verwacht. Wie eenmaal de tweede trede heeft beklommen, zal daarom daar maar zelden blijven staan. In veel gevallen ligt het daarom voor de hand te denken dat een repressieve aanpak maar weinig succes kan boeken. Ofschoon vrijwel alle politieke partijen meer blauw op straat willen zien, valt toch niet te vermoeden dat dat tot een substantiële verhoging van de pakkans zal leiden. Daarvoor is de voorgenomen uitbreiding simpelweg te gering, en bovendien hebben recente uitbreidingen geenszins tot grotere pakkansen geleid. Zelfs als dat wel het geval zou zijn, doemt het volgende probleem op. Een verhoogde afschrikking kan uiteraard alleen worden bereikt indien ook de gehele justitiële keten de grotere inbreng vanuit de politie zou kunnen

verwerken. Alleen al de huidige bezuinigingen bij het openbaar ministerie lijken dat tot een illusie te maken, en dan hebben we het nog niet eens over de zittende magistratuur en de gevangenis capaciteit.

Hoe zit het met de tweede trede? De meeste ontwikkelingen zien we hier op het gebied van een drastisch uitbreiden van (geautomatiseerd) toezicht, in de vorm van flitspalen, camera-toezicht, biometrische identificatie, meldingsplichten et cetera. Uiteraard zijn dat maatregelen die maar voor een heel beperkte groep regels enige betekenis kunnen hebben, en bovendien staan of vallen met een adequate opvolging van eventuele alarmsignalen. Veel regels onttrekken zich aan dit soort intensieve controle mogelijkheden. Fraude met huursubsidie (Elffers, Van der Heijden & Hezemans, in druk), of het clandestien lozen van chemisch afval kan je niet serieus bestrijden met cameratoezicht. Wel kan men regels op fraudegevoeligheid doorlichten, en soms door betrekkelijk kleine veranderingen minder kwetsbaar maken.

Dit beeld van de betrekkelijk geringe mogelijkheden om de tweede en derde trede te verhogen doet de noodzaak uitkomen om vooral veel te doen aan de eerste trede, de wil om zich al of niet aan regels te houden. De kans om een substantiële verandering van persoonlijkheidstrekken te weeg te brengen is, uit de aard van het feit dat dat per definitie nogal stabiele trekken van mensen zijn, die op jonge leeftijd worden gevormd, uitermate klein. Soms is denkbaar de kosten/baten-structuur van de regels te veranderen, zodat het minder gauw aantrekkelijk is om aan overtreding te denken. Dat is bijvoorbeeld wat geprobeerd wordt met een no-claimkorting, ofschoon die uiteraard niet zozeer tegen frauduleuze melding bij verzekeringsmaatschappijen is gericht, maar er en passant ook tegen werkt. Tenslotte kunnen we onder ogen zien of het mogelijk is op grote schaal de gevoeligheid voor schuld en sociale druk in de bevolking te verhogen. Hier komt repressie door de achterdeur weer tevoorschijn. Wanneer we even afzien van 'normen-en-waarden-trainingen' (?) is eigenlijk de enige manier waarop een generale uitwerking op het schuldgevoel van mensen kan worden verkregen het laten zien dat wie over de schreef gaat dat niet ongestraft doet. En dat betekent dat de repressie niet zozeer zijn uitwerking op de gestrafte zelf heeft, maar veeleer op de anderen. Het feit dat persoon P voor zijn wandaden wordt gestraft, houdt persoon Q op het rechte pad (Elffers & Hessing, 1997). Hier valt mijns inziens heel wat winst te boeken, door wat meer te tamboereren op het feit dat er heel wat af wordt gestraft bij

allerlei regelovertreding. Natuurlijk, het Nederlandse strafklimaat is niet draconisch, maar ook niet zo slap als soms wel eens wordt gedacht. Met name worden financiële gevolgen van vervolgte misdaden nogal eens onderschat. En door te laten zien hoe vaak er wel niet wordt gestraft, en hoe de gestraften dat ervaren (en die zullen veelal niet met smaak op hun straf terugkijken), kan het ten aanzien van vele regels niet correcte beeld worden gecorrigeerd dat je straffeloos regels kunt overtreden. En passant versterkt zoiets ook de sociale norm, doordat het laat zien dat de meeste mensen zich wel aan regels houden, en de norm dat te doen wel degelijk opgeld doet. Zo kan het ook de verongelijkheid bestrijden: het is, voor veel regels, niet waar dat anderen er zich straffeloos niets aan gelegen laten liggen, en het zou heilzaam werken dat te laten uitkomen ook. Uiteraard bestaan er ook wel regels waarvoor deze voorstelling van zaken eenvoudigweg niet geldt: die worden door een zeer grote groep niet meer als redelijke norm ervaren, en het handhavingsniveau is zo laag dat het waar is dat je de regel vrijwel straffeloos kunt overtreden. Voor zulke regels is geen kruid gewassen tegen overtreding. De wil tot overtreden wordt universeel, repressie ontbreekt grotendeels. Zulke regels kunnen slechts door fysieke verhindering (trede twee) worden gehandhaafd, en anders zit er niets anders op dan ze af te schaffen. Structurele straffeloze overtreding is ongewenst, omdat het ook de wil om zich aan andere regels te houden aantast.

Zonder preventie kan het niet, maar preventie kan ook niet zonder repressie

Mensen overtreden slechts regels als ze dat willen, kunnen en durven. Een repressieve aanpak, dat wil zeggen het moeilijker maken om te durven overtreden, kan nimmer alleen een hoog genoeg zijnde barrière opwerpen, daarvoor zal het altijd nodig zijn om ook de wil zich aan de regels te houden te onderhouden. Daartoe is het nodig gezaghebbend te laten merken dat de norm geldt, dat hij door velen gedeeld wordt, en dat wie zich misdraagt ook wordt gestraft. Dat kan alleen maar door te laten zien dat er inderdaad regelmatig en streng genoeg wordt opgetreden. Ofwel, zonder preventie lukt het niet om regels te laten volgen, maar het niveau van de wil zich aan de regels te houden dient wel te worden onderhouden. Daarom kan preventie kan niet zonder een voldoende mate van repressief optreden tegen overtreders. De recente trend in het publiek debat om repressie te

benadrukken is maar de helft van het verhaal. Zeker, repressie is nodig, maar kan vooral bijdragen doordat het preventie ondersteunt, doordat het toont dat het heel normaal is om zich aan de regels te houden.

Literatuur

- Adams, C. & P. Webley (1996) The role of economic and psychological variables in parking violations. *Psychology, Crime & Law*, 3, 111-133.
- Becker, G.S. (1968) Crime and punishment; an economic approach. *Journal of Political Economy*, 76, 169-217
- Elffers, H. (2000). But taxpayers do cooperate. In: M. van Vugt, M. Snyder, T. Tyler and A. Biel (red.). *Cooperation in modern society: Promoting the welfare of communities, states, and organizations*. London: Routledge, 184-194.
- Elffers, H. & D.J. Hessing (1997) het nut van sancties. *Ars Aequi* 46, 490-496.
- Elffers, H. & D.J. Hessing (1985) De afwezige belastingbetaler en de idee-fixe van de afschrikking, *Maandblad Belastingbeschouwingen*, 54/7-8, 182-185.
- Elffers, H., D.J. Hessing & R. Pieterman (2000), *Het hoe en waarom van fiscale rechtshandhaving*. Rotterdam: Onderzoekschool Maatschappelijke Veiligheid OMV.
- Elffers, H., P. van der Heijden & M. Hezemans (in druk). Explaining regulatory compliance. *Journal of Quantitative Criminology*.
- Giels, R.J. van & H. Elffers (1998), De brave belastingbetaler en zijn boefachtige buurman. *Weekblad Fiscaal Recht*, 6287, 127, 523-527.
- Hessing, D.J. & H. Elffers (2002). De psychologie van antisociaal en crimineel gedrag. In: P.J. van Koppen, D.J. Hessing, H.L.G.J. Merkelbach & H.F.M. Crombag (red.) *Het recht van binnen. Psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer, 255-278.
- Hessing, D.J., H. Elffers, H.S.J. Robben & P. Webley (1992), Does deterrence deter? Measuring the effect of deterrence on tax compliance in field studies and experimental studies. In: J.B. Slemrod (ed.) *Who pays their taxes and why? Tax compliance and enforcement*, Michigan, University of Michigan, 452-469
- Jong, W. de (1986); *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Delft: Eburon.
- Peper, B., F. Spierings, W. de Jong, J. Blad, S. Hogenhuis & V. van Altena (1999), *Bemiddelen bij conflicten tussen burens. Een sociaal-wetenschappelijke evaluatie van experimenten met buurtbemiddeling in Nederland*. Delft: Eburon.
- Rundquist, E.A. & R.F. Sletto (1936), *Personality in the depression*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Van Nes, R.K., H. Horsten, H. Elffers & C. Smink (2000). *Fiscale Monitor 1999. Hoofdlijnen*. Bussum etc. Van Nes RM / Erasmus Centre for Sociolegal Tax Research / SWOKA
- Verkuyten, M., C.N. Masson & W. de Jong (1990) Nederlandse versie van Rundquist en Sletto's attitudeschaal ten aanzien van het recht. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 45, 134-137.
- Webley, P. & O.P. Eidjar (1995) The prediction of self-reported and hypothetical tax evasion: a cross-national study. In: E. Nyhus and S.V. Troye (Eds.) *Frontiers in Economic Psychology Vol. II*, Bergen: Norwegian School of Economics and Business Administration, p. 815-827
- Weigel, R.H., D.J. Hessing & H. Elffers, Egoism: concept, measurement and implications for deviance. *Psychology, Crime and Law*, 5, p. 349-378, 1999.

4

Nieuwe 'exotische' armoede in Rotterdam en *the management of the exotic*¹

Aat Brand

Het eerste paarse kabinet riep in de troonrede van 1995 nog op tot bestrijding van armoede en sociale uitsluiting in Nederland en gaf een drietal sociale wetenschappers (de 'Rotterdamers' Godfried Engbersen en Erik Snel, en Cok Vrooman van het Sociaal en Cultureel Planbureau) de opdracht vijf jaar achtereenvolgend een jaarboek te redigeren met bijdragen van een keur aan onderzoekers op dit terrein. De jaarboeken werden steeds op een 'armoedecongres' aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aangeboden en de resultaten kregen veel, overigens in de loop van die vijf jaar verminderende, aandacht van de media en de politiek. Het sociaal-wetenschappelijke en politieke debat over armoede in Nederland is aan het eind van de jaren negentig van de twintigste eeuw, vooral door een ongekende economische bloeiperiode, vrijwel geheel stilgevallen. Toen de eerste tekenen van economisch mindere tijden zich aandienen, raakte Nederland in de ban van een debat over tekortschietend overheidsbeleid op thema's als veiligheid, onderwijs, zorg en de volgens velen (o.a. Scheffer, 2000; Schnabel, 2000; Ellian, 2002) – vanwege de linkse zonde van het multiculturalisme – met die thema's verbonden mislukte integratie van immigranten. De genoemde beleidsthema's en de niet te bagatelliseren problemen op de genoemde terreinen raken zeker de maatschappelijke positie van de minima of de armen in Nederland, onder wie, zeker in de

---

¹ De aanduiding *the management of the exotic* is ontleend aan Arjun Appadurai (1996).

grote steden, een substantieel aandeel van immigranten en hun nakomelingen.

In mijn bijdrage aan dit vriendenboek schets ik een beeld van een zich in de grote steden, in casu Rotterdam, aftekenende nieuwe vorm van armoede, waarvoor de aanduiding misère naar alle in Nederland gangbare maatstaven niet te dramatisch is. Ik beschrijf in concreto recent uit de niet-westerse wereld geïmmigreerde en gevluchte bewoners van enkele snel veranderde en veranderende kleine buurten in Rotterdam-Zuid, in de deelgemeente Feijenoord. De buurtjes hebben karakteristieken als een verslechterende woningvoorraad met aanzienlijke leegstaand, het wegtrekken van de vroegere bevolking, gebrekkig functionerende basisvoorzieningen als onderwijs, gezondheidszorg, sociale dienstverlening, welzijnswerk, wijkbeheer, politie. Deze buurtjes hebben veel weg van het Nederlands icoon op dit gebied, de Millinxbuurt, eveneens 'op Zuid' (COT, 2000). Een groot deel van de bewoners mist op vrijwel alle belangrijke levensterreinen (nog) de aansluiting met het leven in een westerse grote stad met vaak ernstige gevolgen voor hun levenskansen hier en die van hun kinderen. Ik haast mij hieraan toe te voegen niet mee te willen zingen in het omvangrijke koor van degenen die beweren dat de integratie van de immigranten in Nederland is mislukt. Integendeel, er is genoeg empirische basis voorhanden om dat niet te doen (Tesser en Dagevos, 2002). Wel beoog ik te laten zien dat de opname en integratie van aanzienlijke hoeveelheden immigranten uit de niet-westerse wereld een omvangrijk 'project' is dat veel inspanning en wijsheid vergt van betrokkenen zelf en instanties uit de ontvangende samenleving. Ik zal ook aandacht besteden aan die vele instanties die de basisvoorzieningen voor deze bevolking moet leveren, en op zoek zijn naar nieuwe mogelijkheden om tot zinvolle en op resultaat gerichte interactie met hun cliënten te treden. Daarbij is het in de ban doen van multiculturalisme en diversiteitsbeleid en het heilig verklaren van assimilatie en moreel monisme (Gowricharn, 2002) onverstandig.

Stille misère in kleine Rotterdamse achterstandsbuurten

De laatste tijd is in twee kleine buurten van de deelgemeente Feijenoord een gemeentelijk 'integraal interventieteam' van gemeentebesturen actief. Dit team verzoekt en krijgt in enkele straten van beide buurtjes huis-aan-huis

toegang tot de panden en spreekt met de bewoners. De straten zijn geselecteerd op signalen van allerlei instanties en instellingen dat er zich veel gedrag zou voordoen dat maatschappelijk onwenselijk en soms onrechtmatig is. Het gaat om illegale bewoning, gebruik van woningen als postadres, schuldenproblematiek, leerplichtige kinderen die niet naar school gaan, gebrekkige uitoefening van de rol als ouder(s), sterk sociaal isolement, inbraken, geweldpleging. Bij de laatste twee verschijnselen zijn de buurtbewoners overigens vaker slachtoffers dan daders.

Achter het interventieteam opereert een groot aantal sociale, gezondheids-, onderwijs- en justitiële instellingen die zaken van langere adem van het interventieteam overnemen. De medewerkers van het interventieteam zijn zelf afkomstig uit een deel van deze instellingen.

Er zijn in een eerste aanpak 675 adressen bezocht en het team trof daar 951 bewoners aan, dan wel wist die met behulp van gezinsleden, burens of andere bekenden te traceren (Projectgroep Veilig, 2002). Van hen wonen er 96 zonder dat ze er staan ingeschreven en 111 mensen staan wel op het bezochte adres ingeschreven, maar wonen er daadwerkelijk niet. Een deel van hen zal het formele adres als postadres hanteren, wat hen bijvoorbeeld toegang kan geven tot een bijstandsuitkering. Overigens zijn de zeker ook in deze straten woonachtige illegalen niet door het team aangetroffen, omdat zij zorgen niet thuis te zijn dan wel het adres verlaten als het interventieteam in de buurt actief is. Dat impliceert tevens dat hier slechts de leefomstandigheden worden beschreven van legaal in Nederland verblijvenden, met recht op arrangementen van de verzorgings- en rechtsstaat en dat illegalen er buiten vallen.

Er werden in de twee kleine buurtjes maar liefst 48 kleine kamer-verhuurbedrijven aangetroffen, waarvan maar vier legaal. De aangetroffen woonomstandigheden zijn vaak slecht, de panden vertonen achterstallig onderhoud, hygiëne en brandveiligheid laten veel te wensen over, kamers zijn piepklein en de huurprijzen van de woningen en kamers zijn exorbitant hoog (tot boven de 500 euro per maand) in relatie tot het gebodene.

Al met al is hier sprake van een weinig aantrekkelijk woongebied met een concentratie van kwetsbare bewoners. In de reguliere woningen treffen we ook autochtone ouderen aan, van wie een flink deel alleenstaand, en verder vooral grotere migrantengezinnen. De kamerhuurders zijn in overgrote meerderheid asielzoekers en andere nieuwkomers als Antillianen. Onder

hen tienermoeders, (ex)harddrugverslaafden, (ex)psychiatrische patiënten en een enkele student. De asielzoekers hebben vaak een 'Zelf Zorg Arrangement', een status in afwachting van de verdere procedure, waarbij ze eigenlijk op een bij de instanties opgegeven adres bij vrienden of familieleden gehuisvest moeten zijn, maar feitelijk een kamer zoeken en vinden in een (illegaal) verhuurbedrijf. Ze mogen niet studeren, niet werken. Verder zijn er Alleenstaande Minderjarige Asielzoekers (AMA's), jonger dan 18 jaar onder en ex-AMA's, van achttien tot halverwege de twintig jaar, afkomstig uit landen als de Volksrepubliek China, Angola, Sierra Leone, Somalië, de zuidelijke republieken van de voormalige Sovjet-Unie enzovoort. Bij de ouderen zien we vaker Iraniërs, Irakezen, Afghanen. Andere bewoners zijn uitgeprocedeerd en ontberen inkomen. De Antillianen komen vooral uit enkele achterstandsbuurten in Willemstad, Curaçao. Duidelijk herkenbaar onder hen zijn de tienermoeders met één of meer jonge kinderen.

De bevolking in deze door het interventieteam bezochte buurtjes in de deelgemeente Feijenoord is in duidelijke meerderheid afkomstig uit de niet-westerse wereld en een groot deel van hen is recent uit de overzeese samenleving in Rotterdam, of eerst elders in Nederland aangekomen. Ook de autochtonen behoren, op enkele studenten na, tot de meest kansarmen van de grootstedelijke samenleving en zijn vrijwel altijd ouder, laag opgeleid en velen leven van bijstand, WAO en AOW. Ze zijn te kenschetsen als de onvrijwillige achterblijvers in buurtjes die in vrij korte tijd een sterke sociale daling hebben doorgemaakt als gevolg van stagnerende stadsvernieuwing, moeizaam functioneren van basisinstuties als onderwijs, sociale dienstverlening, gezondheidszorg, welzijnswerk, politie en de omvangrijke (asiel)migratie van het tweede deel van de jaren negentig van de vorige eeuw en de eerste jaren van de 21^e eeuw die zich juist, vanwege de beschikbare (goedkopere) woonruimte, op zulke grootstedelijke buurten richt.

Onder de niet-westerse nieuwkomers is vaak sprake van een beperkte culturele oriëntatie op een westerse, grootstedelijke levensstijl en de meesten hebben er ook weinig praktische ervaring mee opgedaan. De beheersing van de Nederlandse taal is overwegend gebrekkig tot afwezig – het verblijf in Nederland is nog kort – en ook andere kwaliteiten die van pas komen in de Nederlandse samenleving zijn (nog) niet wijd verbreid. Het gaat

dan niet alleen om de vereiste formele opleiding en relevante arbeidservaring, maar ook om noodzakelijke kennis van en bureaucratische vaardigheden in de Nederlandse verzorgings- en rechtsstaat.

Dit betekent dat velen problemen hebben met het realiseren van hun rechten (en bijbehorende plichten) op bijstand, bijzondere bijstand, huursubsidie, schuldhulpverlening, kwijtscheldingsregelingen voor lokale lasten, onderwijs, inburgeringsprogramma's, welzijnsvoorzieningen als sociaal-cultureel werk, algemeen maatschappelijk werk en dergelijke. En ook hun relatie met de vreemdelingenpolitie, woningcorporaties, of afdeling Burgerzaken is vaak dusdanig dat de uitkomst voor hen ongunstig is. Hier moet ook de omgang van de buurtbevolking met de gezondheidszorg worden genoemd, een bevolking die meer dan gemiddeld met fysieke en geestelijke gezondheidsproblemen kampt. Dit geldt vooral voor asielzoekers die regelmatig met slechte en traumatische omstandigheden in het land van herkomst en op hun vluchtroute zijn geconfronteerd.

Kortom, deze kwetsbare bevolking kent behalve een gebrekkige toegang tot welzijns- en gezondheidsvoorzieningen ook veel onder- of niet-gebruik van materiële voorzieningen waardoor hun financiële situatie, het wonen, de verblijfstitel als niet-Nederlander en dergelijke ook vaak slechter is dan hen rechtens toekomt. Een van de gevolgen is problematische schuld bij banken, financieringsmaatschappijen of in de privésfeer.

Het sociaal kapitaal van vele nieuwkomers is eveneens gebrekkig. Ze maken niet of nauwelijks deel uit van informele netwerken van mensen afkomstig uit hetzelfde land, dezelfde regio, met dezelfde taal, zoals we wel zien onder de gevestigde gemeenschappen van migranten als Turken en Marokkanen. De huidige nieuwkomers in dit soort buurten zijn afkomstig uit landen waar nog geen herkenbare gemeenschappen van in Nederland of Rotterdam bestaan. Of als ze wel tot die gevestigde categorieën behoren, hebben ze daar (nog) geen contact mee of hebben zich er bewust uit teruggetrokken of zijn er uitgestoten, zoals Turkse of Marokkaanse vrouwen of meisjes vanwege hun weigering te worden uitgehuwelijkt of vanwege vroegtijdige zwangerschap en alleenstaand moederschap.

Er worden door het interventieteam vaak schrijnende situaties aangetroffen wat betreft woon- en leefomstandigheden, vooral in de kamerverhuurbedrijven. Zoals jonge, vooral Antilliaanse alleenstaande moeders die vaak met twee en drie kleine kinderen in kamertjes van niet veel meer dan 10m²

met alleen een bed, een tafel en wat stoelen wonen. Vocht- en schimmelplekken, kakkerlakken en ander ongedierte zijn gewoon. Toilet en douche worden gedeeld met andere bewoners, niet zelden verslaafden en psychiatrische patiënten. Zich regelmatig voordoende ziektes en aandoeningen worden niet of gebrekkig behandeld. Kleding en schoeisel van deze gezinnen zijn bepaald niet altijd toereikend voor de Hollandse winters. Regelmatig is sprake van kinderen die in dit jaargetijde in T-shirt en op blote voeten in slippers over straat gaan. Hierbij gaat het zeker niet alleen om geldgebrek om toereikende kleding en schoeisel aan te schaffen, maar ook om te weinig toezicht op de kinderen en een laag 'klimatologisch' bewustzijn. Kinderen spijbelen regelmatig van school of ze zijn, hoewel leerplichtig, helemaal niet bij een school aangemeld en ze komen soms lange tijd de deur niet uit. Ook het in de media al vaker aan de orde gestelde zonder ontbijt naar school gaan van kinderen wordt gerapporteerd. Ook hier is het te eenzijdig dit meteen toe te schrijven aan een gebrek aan geld. Er is ook sprake van een levensritme van zeer laat naar bed gaan en opstaan van de ouder(s), zodat het zorgen voor het ontbijt van schoolgaande kinderen erbij inschiet. Een enkele keer zijn er vanwege verregaand ontoereikend ouder-, in casu moederschap, interventies geweest vanuit de Raad voor de Kinderbescherming. Het zal duidelijk zijn dat de moeders (en vaders) in deze omstandigheden er veelal niet aan toekomen zelf in de Nederlandse samenleving in te burgeren. Zo trof het team een zwaar depressieve vader aan, afkomstig uit het Midden-Oosten, in een kamertje van twee bij drie meter, met daarin alleen twee matrassen. Door zijn ziekte vergeet de vader zijn driejarige dochter naar de crèche te brengen. De kleine speelt tussen de overal verspreid liggende medicijnen. De moeder van het kind woont in een andere buurt van Rotterdam, maar omdat bij haar vanwege wanbetaling de stroom is afgesloten, brengt ze vaak de nacht bij haar ex-vriend en dochtertje door. De rapporteur van het interventieteam noteert met verbazing en verwondering dat de vrouw in deze moeilijke omstandigheden bijna haar opleiding tot verpleegkundige heeft afgerond.

Het wordt nu tijd bij deze schets een belangrijke kanttekening te maken. Er werd tot nog toe vooral een beeld opgeroepen van deze buurtbevolking als kwetsbaar, afhankelijk, apathisch, inactief, onmondig, statisch, niet in staat eigen overlevingsstrategieën vorm te geven en niet in staat tot verweer of verzet tegen uitblijvende of tekortschietende dienstverlening. Met een

woordspeling zou je kunnen zeggen dat er wat betreft deze buurtbewoners niet alleen een 'cultuur van armoede' wordt beschreven, maar ook een 'armoede van de cultuur'. Je zou kunnen zeggen dat dat ervan komt als je als onderzoeker voor je gegevens aan de hand loopt van ambtenaren en hun ambtelijke blik. Maar dit is ook het hardnekkige beeld in veel journalistiek en sociaal-wetenschappelijk werk over groepen als die ik hier beschrijf. Zeker, er is door onderzoekers ook veel geschreven over overlevingsstrategieën en informele activiteiten van armen. Maar dan vooral vanuit het perspectief van de sterk individualistisch en calculerend denkende en handelende arme dat ook ten grondslag ligt aan vrijwel al het beleidsdenken en dus daarmee aan het uitvoeringsregime in het Nederlandse sociale zekerheidssysteem, het bijstandsstelsel in het bijzonder. Minder vindt de interpretatie toepassing die de arme in zijn of haar informele activiteiten als meer sociaal representeert, op basis van overwegingen van *moral economy*. De arme blijkt dan de aanvulling van het als te laag beschouwde uitkeringsniveau met informele, voordelige arrangementen als zwart werken (en niet of veel minder criminele activiteiten) te legitimeren zo lang die niet buitensporig veel extra inkomen oplevert, maar het formele inkomen ophoogt tot een niveau waar redelijk, zonder overdadigheid, van kan worden geleefd (Staring, Engbersen en Ypeij, 2002: 77-79).

Eerder heb ik met anderen de informele activiteiten van de Nederlandse, i.c. Rotterdamse armen geïnterpreteerd (geïnspireerd door het werk van Bill Jordan in Engeland en James Scott in de Verenigde Staten) vanuit een perspectief van hun waardigheid en privacy (en de kwetsuur of schoffering daarvan) in en door het bijstandsregime en stil, individueel en vaak subtiel verzet of verweer daartegen (Brand, 1993; Van Berkel, Brand & Maaskant, 1996). Een recente studie van Gilliom (2001) hanteert voor bijstandsmoeders in het oosten van de Verenigde Staten (Appalachia) een vergelijkbaar perspectief, waarin hun respect en de privacy dusdanig op de proef worden gesteld door de hoogte van de uitkeringen en de ondervonden bejegening door de uitkeringsinstantie dat zij uit verontwaardiging en schaamte verboden informele activiteiten ondernemen om èn hun gezin van een betere materiële basis te voorzien èn om hun gram te halen tegen de bejegening. Ook deze vrouwen zoeken daarbij hun heil niet tot collectieve actie, maar tot individuele arrangementen die alleen bekend zijn in een kleine kring van vertrouwden. Richard Sennett publiceerde begin 2003, na al

veel eerder met Jonathan Cobb het begrip *hidden injuries of class* (Sennett & Cobb, 1972) te hebben gemunt, eveneens een boek over het schaarse respect en de kwetsuur en de schaamte die mensen aan de onderkant van de samenleving, werkenden in laaggekwalificeerde beroepen en uitkeringsgerechtigden ondervinden. Hij houdt een idealistisch pleidooi voor een samenleving met een betere balans tussen zelfrespect en gevoel voor anderen en voor wederzijds respect over de kloof van de sociale ongelijkheid (Sennett, 2003).

Ook de beschreven nieuwkomers uit de beide buurten waren in hun landen van herkomst vaak actieve en creatieve overlevers in omstandigheden van weinig of geen overheidsregulatie. Maar het is duidelijk dat hun overlevingsrepertoire was afgestemd op de omstandigheden daar en dat ze in het hen onbekende en dichtgeregelde Nederland daarmee, ook na gewenning en adaptatie, veel minder kunnen uitrichten. Het is in ieder geval goed als de opvang- en inburgeringsinstanties van de ontvangende samenleving afkomen van de kijk op nieuwkomers als apathisch, inactief, zielig enzovoort.

De nieuwe 'exotische' armoede en de dienstverlenende instanties

Inmiddels zijn behalve in Feijenoord ook interventieteams actief in andere delen van Rotterdam, in de zuidelijke stadsdelen IJsselmonde, Charlois en ten noorden van de Nieuwe Maas, in Delfshaven. Daar doen zich soms ook verschijnselen voor als hier beschreven zijn, maar niet in deze omvang en dichtheid. Dat vindt zijn verklaring in het feit dat de beide buurtjes in de deelgemeente Feijenoord zijn gekozen op ernstige signalen van vele instanties. Deze buurtjes zijn niet representatief voor andere achterstandsbuurten in Rotterdam of de andere grote steden, omdat er zich een bijna unieke combinatie van negatieve factoren voordoet, van het Millinxbuurtype. Maar de conclusie lijkt wel gerechtvaardigd dat de laatste jaren op enige schaal, in 'pockets of poverty', in de slechtste delen van de woningvoorraad, een nieuwe vorm van voor de overige stadsbevolking vrij onzichtbare armoede in onze grote steden ontstaan is. Deze is een gevolg van een grote, voor de gemeente en bijbehorende instellingen ongecontroleerde immigratiedruk, juist op dergelijke buurten, van een nog niet in Nederland gevestigde bevolking, met een acute behoefte aan zo goedkoop mogelijk onderdak. Het dienstverleningsaanbod van de bedoelde

instellingen is verder qua inhoud, omvang en methodiek ontoereikend om hier voldoende te kunnen uitrichten.

Voordat ik inga op de rol van de vele instanties die een rol spelen of hebben te spelen in het leven van de buurtbewoners zoals die zojuist zijn geschetst, is het goed de volgende waarneming te maken. De betrokkenen zelf vergelijken hun in Nederlandse ogen als ellendig gekenschetste levensomstandigheden vooral met die waarin ze verkeerden in de niet-westerse samenlevingen waar ze nog zo kort geleden uit zijn vertrokken. De sociaal-economische omstandigheden waarin ze verkeerden, zijn die van de vele honderden miljoenen in de niet-westerse wereld voor wie schaarste en gebrek het dominante kenmerk van hun leven zijn: aan acceptabele woonruimte, redelijk werk, schoon water, transport, (goed) onderwijs, gezondheidszorg enzovoort, om van enig comfort en privacy maar te zwijgen. Dit is zeker het geval voor asielzoekers uit als gevolg van jarenlange gewapende conflicten sterk gedesintegreerde landen als Algerije, Angola, Sierra Leone, Kongo, Somalië, Irak. Voor een deel van hen was er ook nog eens sprake van vervolging, onderdrukking en sociale en economische uitsluiting vanwege niet door het regime geaccepteerde politieke opvattingen, het behoren tot een minderheidsgroep enzovoort. Hoe beroerd het leven in deze Rotterdamse buurtjes vanuit Nederlands perspectief ook mag worden genoemd, als het referentiekader sterk in het teken blijft staan van het land van herkomst en, door sociaal isolement, veel minder of niet in dat van de omringende samenleving in Nederland, is het niet verwonderlijk dat de eigen huidige leefomstandigheden worden gerelativeerd. De veiligheidssituatie hier is voor de politiek vervolgd en een weldaad, er is een (eigen) kamer of woning, men kan naar de sociale dienst en de dokter en de kinderen en een enkele volwassene kunnen naar school en nog gratis ook.

Dit alles wordt niet opgemerkt om de problematiek van het alledaagse leven in deze Rotterdamse buurten te bagatelliseren, maar om ons te realiseren dat dit voor een belangrijk deel de 'visie der participanten' (Josselin de Jong, 1956), *the native's point of view* (Geertz, 1983) representeert die voorlopig het denken en handelen van de betrokken subjecten kleurt. Het is zeker belangrijk dat de professionals in de instanties zich dit perspectief realiseren, omdat het wellicht meer dan het vaak genoemde gebrek aan bureaucratische vaardigheid of het niet spreken van

Nederlands verantwoordelijk is voor het niet toekomen van de buurtbevolking naar het aanbod van voorzieningen van de instanties.

Dit betekent dat de typisch Nederlandse wijze van aanbieden van deze voorzieningen, namelijk passief en prudent, niet goed past bij deze bewoners. Er zal een meer *outgoing*, *outreaching* aanpak moeten worden gepraktiseerd waarin de professionals hun typisch Nederlandse 'onbehagen van de overvloed' (Schama, 1998) aan de kant moeten zetten.

De gemeentelijke 'integrale interventieteams' bestaan uit ambtenaren van de (vreemdelingen)politie, de dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheid, de Gemeentelijke Gezondheidsdienst, van Woningtoezicht en van de deelgemeente.

Het team regelt ook meteen zaken op locatie. Het gaat dan om instructie bij de meest basale aspecten van het voeren van een huishouding in een modern westerse samenleving als het bedienen van een oven, geiser, boiler of centrale verwarming, de regelmaat van het buiten zetten van vuilnis tot het omgaan met automatisch betalingsverkeer. Maar er is vaak praktische begeleiding van wat langere adem nodig om de nieuwkomers weer zelfredzamer te doen worden, maar duidelijk is dat een dergelijke begeleiding niet of nauwelijks voorhanden is. Te denken valt dan aan het vroegere woonmaatschappelijk werk dat nog na de tweede wereldoorlog werd ingezet in de onmaatschappelijkheidsbestrijding (Dercksen & Verplanke, 1987) en bij het adapteren van een van oorsprong rurale bevolking aan de urbane, industriële leefwijze van de grote steden in het westen van Nederland (De Liagre Böhl, Nekkers & Slot, 1981). Ook bij de inburgering van Indische Nederlanders in het tweede deel van de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw werd deze vorm van interventie ingezet (Willems, 2001). Dit woonmaatschappelijk werk was erg disciplinerend en hield geen enkele rekening met het culturele en sociale kapitaal van hun cliënten, maar het had een functie, namelijk leren adapteren. Een eigentijdse invulling van deze praktische, duidelijke begeleiding zou van nut kunnen zijn, bijvoorbeeld door vrijwilligers als buurtmoeders en deelnemers aan sociale activering die vrijwilligerswerk doen met behoud van bijstand (het project 'Onbenutte Kwaliteiten'). Onder hen zijn vele immigranten, vooral vrouwen, met een beter besef dan Nederlandse hulpverleners van wat het is, wat er op je afkomt als je uit een niet-westerse samenleving naar Nederland emigreert.

De interventieteams grijpen meteen in bij waargenomen illegale en frauduleuze handelingen. Deze activiteiten nemen zo'n 20% van hun werktijd in beslag. Het is duidelijk dat deze teams een *bypass* zijn voor de in belangrijke mate geblokkeerde dienstverlening van de er achter opererende instellingen. Hun beschikbare aanbod bereikt de beschreven groep niet, omdat het passief wordt gebracht, zo is ingericht dat de (potentiële) klant al over het vereiste bewustzijn en de nodige kennis en vaardigheden moet beschikken om bij dit aanbod te komen. De klanten moeten naar de instanties toekomen en als zij geen weet hebben van het aanbod, de instellingen niet kennen, bureaucratische vaardigheden als afspraken maken, telefoneren, formulieren invullen missen of daarbij schromen, of hun problemen zelf relativeren vanuit de vergelijking met de leefomstandigheden in het land van herkomst komt het contact tussen klant en instellingen nooit of te laat tot stand. De vele instellingen van de lokale overheid en het maatschappelijk middenveld hebben zich - veelal gedwongen door eisen van bezuiniging en efficiency - teruggetrokken op hun kantoren, hun procedures, hun computers. Behalve de al tekortschietende formatie kampen de instanties in deze buurten vaak met een sterk verloop onder het personeel, onvervulde vacatures en een hoog ziekteverzuim. Verder zien we dat hun personeel veelal bestaat uit jonge, onervaren, weliswaar enthousiaste medewerkers die, zonder of met gebrekkige begeleiding, te snel en onder grote druk, aan te complexe problemen moeten werken. Met als gevolg dat ze snel 'opbranden', ziek worden of een andere baan zoeken. Kortom, daar waar de hoogste eisen worden gesteld aan de instellingen van de verzorgings- en rechtsstaat zijn deze het minst in staat de vereiste kwaliteit en kwantiteit aan dienstverlening te leveren. Deze crisis van de instanties van zorg, welzijn en sociale dienstverlening (en recht) duurt ondanks vele investeringen in externe adviezen, reorganisaties, investeringen in management al vele jaren. En moet worden geconcludeerd, zonder al te veel merkbare verbetering. Dit alles laat vanzelfsprekend onverlet dat dagelijks en onder moeilijke omstandigheden door vele individuele professionals in deze instellingen met grote inzet en met resultaat wordt gewerkt.

In die zin is het opmerkelijk en ironisch, zo niet cynisch dat er nu door het Rotterdamse electorale succes van dit probleem van de instanties feilloos aanvoelende Pim Fortuyn, de machtsvorming van zijn lokale partij en het verdwijnen uit de gemeentelijke politieke arena van links, dat als hoeder

van zorg en welzijn werd beschouwd, werkelijk politieke aandacht is gekomen voor de structureel ondermaatse prestaties van de aanbieders op de 'markt van welzijn en geluk'. Maar dan vooral via de ingang van het thema van de onveiligheid van de grote stad en het besef van de noodzaak daar iets aan te doen. Dat is zoals we hebben gezien ook de ontstaansbasis van de interventieteams. De aanpak is dan ook mede repressief, maar dat neemt niet weg dat er ook verbeteringen kunnen resulteren voor de meer dienstverlenende en preventieve aspecten van de hier bedoelde instanties. De vooruitgeschoven interventieteams kunnen ertoe leiden dat de achterliggende instellingen hun werk beter doen en beter samenwerken door een outreachende aanpak.

Aan de andere kant is het ook zo dat in de nieuwe politieke retoriek en, met vertraging, in de beleidspraktijk diversiteitsbeleid tot de *focus of all evil* is verklaard en assimilatie van immigranten en moreel monisme het uitgangspunt is geworden. Los van ideologische scherpslijperij lijkt het mij evident dat effectief sociaal beleid de betrokkenen zelf zoveel mogelijk als uitgangspunt neemt, met hun kennis, ervaring, opvattingen, waarden, wensen, motieven, belangen en (on)mogelijkheden. De betrokkenen zijn het uitgangspunt, niet het eindpunt van het beleid, zodat zij met hun culturele en sociale repertoire worden geconfronteerd met het scala van kennis, ervaring, opvattingen, waarden, wensen enzovoort van de ontvangende samenleving. Dat is de kern van wat tegenwoordig vraaggericht werken wordt genoemd. Middels deze oriëntatie ontstaat werkelijk zicht op de doelgroep en wordt hun vertrouwen gewekt om gezamenlijk het proces van integratie aan te gaan (zie ook Brand, 2001). Dat betekent dus zeker geen assimilatie van de immigranten aan de dominante cultuur, maar besef van een werkelijkheid waarin zowel immigranten als de 'zittende bevolking', hoe moeizaam en met welke heftige reacties ook, aan een proces van interculturalisering (vgl. Hannerz, 1992: 261-267) onderhevig zijn. Vanzelfsprekend beseffen we hierbij dat de zwaartekracht van de dominante cultuur sowieso betekent dat de immigranten meer veranderen dan de ontvangende samenleving. En als het nodig is ook meer moeten veranderen: waar het gaat om de uitgangspunten van de westerse democratische, rechtstatelijke, humanistische cultuur mag de ontvangende samenleving best relativistische twijfel te boven komen en haar positie onmiskenbaar duidelijk maken aan immigranten. Buiten deze kernwaarden dient voldoende ruimte te zijn voor

culturele pluriformiteit, zoals op het gebied van individuele en collectieve identiteit.

Tegen deze achtergrond is het werk van de Rotterdamse cultureel antropoloog en intercultureel filosoof Wim van Binsbergen interessant. Hij meent op basis van empirisch cultuuronderzoek in vele samenlevingen dat mensen uit verschillende culturen of beter culturele oriëntaties in cultureel opzicht veel meer met elkaar delen dan dat ze van elkaar verschillen. De geclaimde eigenheid van een cultureel systeem is een illusie “waarvoor in werkelijkheid caleidoscopische effecten van gelijktijdig kriskras door elkaar lopende culturele oriëntaties moeten worden gesteld” (Van Binsbergen, 1999: 13). Hoewel hij zeker nog onderscheiden culturele oriëntaties ziet voor sociale klassen, seksen, opleidingsniveaus, taal- etnische en religieuze gemeenschappen, neemt volgens hem de hoeveelheid levensstijlen, vooral gebaseerd op consumptie en recreatie, nog steeds toe. Het subject raakt daarmee gefragmenteerd. Ofwel, die interculturalisering vindt inderdaad al op grote schaal plaats en culturen of culturele oriëntaties zijn niet zo moeilijk tot elkaar herleidbaar of in elkaar vertaalbaar als in de huidige discussies wordt verondersteld.

Het is aan de overheid en maatschappelijke instellingen om *the management of the exotic* zo aan te pakken dat het proces van wederzijdse aanpassing zo conflictloos mogelijk verloopt. Dat dit een enorme opgave is, zeker in tijden van economische tegenspoed, zal wel niemand willen ontkennen.

Literatuur

- Appadurai, Arjun (1996), *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Berkel, R. van, Brand, A. & Maaskant, J. (1996), *Uitgeschreven of afgeschreven? Werklozen door de tijd gevolgd* (pp 121-130). Utrecht: Van Arkel.
- Binsbergen, W. van (1999), *'Culturen bestaan niet'. Het onderzoek van interculturaliteit als een openbreken van vanzelfsprekendheden*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Brand, A. (1993), Armoede en armen in Nederland. Begrippen, onderzoek en een verwaarloosde factor: waardigheid en verzet. In *Tijdschrift voor arbeid en bewustzijn*, jrg. 17, nr. 4 (pp. 250-270).
- Brand, A. (2001), Van allochtonenbeleid naar diversiteitsbeleid. In *Tijdschrift voor arbeid en participatie*, jrg. 23, nr. 2 (pp. 132-143).

- COT (Crisis Onderzoek Team), *Een drugsscene op Zuid (de Millinxbuurt): een model voor de strategische analyse van drugsscenes*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Dercksen, A. & Verplanke, L. (1987), *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*. Meppel: Boom.
- Ellian, A. (2002), Leve de monoculturele rechtsstaat. In *NRC Handelsblad*, 30 november.
- Geertz, Cl. (1983), "From the native's point of view": on the nature of anthropological understanding (pp. 55-70). In Cl. Geertz, *Local knowledge. Further essays in interpretive anthropology*. New York: BasicBooks.
- Gilliom, J. (2001), *Overseers of the poor. Surveillance, resistance and the limits of privacy*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Gowricharn, R. (2002), *Het omstreden paradijs. Over multiculturaliteit en sociale cohesie*. Utrecht: Forum.
- Hannerz U. (1992), *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. New York: Columbia University Press.
- Josselin de Jong, P.E. de (1956), De visie der participanten op hun cultuur. In *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* (pp. 149-168).
- Liagre Böhl, H. de, Nekkers, J. & L. Slot (red.) (1981), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industriebeleid 1945-1955*. Nijmegen: Sun.
- Lipsky, M. (1980), *Street-level bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Projectgroep Veilig (2002), *Rapportage interventieteam*. Rotterdam: gemeente Rotterdam. (De in deze bijdrage feitelijke gegevens over de bewoners van beide buurten zijn aan deze rapportage ontleend.)
- Schama, S. (1998, oorspr. 1987). *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Contact.
- Scheffer, P. (2000), Het multiculturele drama. In *NRC Handelsblad*, 29 januari.
- Schnabel, P. (2000), *De multiculturele illusie. Een pleidooi voor aanpassing en assimilatie*. Utrecht: Forum.
- Sennett, R. & Cobb, J. (1972), *The hidden injuries of class*. New York: Knopf.
- Sennett, R. (2003), *Respect in a world of inequality*. New York/London: Norton.
- Staring, R., Engbersen, G. & Ypeij, A. (2002), *Armoede, migranten en informaliteit in Rotterdam-Delfshaven*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Tesser, P.T.M. & Dagevos, J.M. (2002), Voorbij de etnische onderklasse? De integratie van etnische minderheden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. In F. Becker e. a. (red.), *Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (pp. 92-114). Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers.
- Willems, W. (2001), *De uittocht uit Indië 1945-1995. De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Amsterdam: Bert Bakker.

5

Verbondenheid

George Brouwer

Verbondenheid heet het medewerkersblad van de Stichting Humanitas. In al die jaren dat ik me als vrijwilliger voor Humanitas heb ingezet, herkende ik in die organisatie het belang van sociale binding voor het welbevinden van mensen. Oudere mensen met vaak problemen helpen nog oudere mensen met nog grotere problemen om hun weg te vinden in de gemeenschap. Dat kan alleen als er binding, verbondenheid is.

Voor mij kenmerkt dat ook de inzet van Wiebe. Als mens heeft hij zich jaren ingezet om het Oude Westen als een leefbare gemeenschap in stand te houden. Hij doet mij altijd denken aan de academicus uit het liedje Prinsenland van onze stadsbard Arie van der Krogt. In tegenstelling tot de bezongen yup is Wiebe in de oude wijken van de stad blijven wonen. Een ding is wel overeenkomstig: de verlokking van Sjostakovits heeft ook Wiebe niet kunnen weerstaan.

Zelf ben ik geen wetenschapper, maar een bestuurder. In mijn korte bijdrage zult u noten, noch citaten aantreffen. Ik laat dat graag over aan de collega's van Wiebe. Wel wil ik wat dieper ingaan op de mens Wiebe. Wat ik het unieke aan Wiebe vind is dat hij die wetenschappelijke nieuwsgierigheid weet te paren aan maatschappelijke betrokkenheid. Hij is niet alleen met hart en ziel verbonden aan die stad, maar weet als een der weinigen zijn onderzoek te gebruiken om de leefsituatie van zijn medeburgers te verbeteren. Wellicht is het vloeken in de kerk, maar mijn ervaring met het merendeel der wetenschappers van de Erasmus Universiteit Rotterdam is dat zij met de rug naar die stad toestaan. Hun gedrevenheid is gericht op zo veel mogelijk internationale citaten. Terecht, daar worden zij op afgerekend. Maar is dit weer geen ongewenst effect van de afrekencultuur, die zo overheerst. Was de oude wetenschappelijke traditie van Socrates om waardering op de marktplaats te krijgen niet van grotere waarde om onze samenleving vooruit te helpen. Wiebe zocht de openbare ruimte op. Of we

het nu hebben over Buurtbemiddeling of Thuis op Straat het leefbaar maken van de stad en haar openbare ruimte stond centraal. Tot nu toe is Wiebe gepassioneerd bezig met zijn stad. Zelf heb ik hem het meest actief meegemaakt met 'De Ronde Tafel Op Reis'. Doel was om aanwezige kennis en ervaring bij werkers in deelgemeente A te delen met werkers uit deelgemeente B. Dan was Wiebe in zijn element: uitdagen, doorvragen, adviseren, partijen bij elkaar brengen. Bridging had voor Wiebe meer waarde dan bonding. In de geest van Joop den Uyl en Job Cohen wilde Wiebe de boel bij elkaar houden. Met Zalm zal hij het vast niet eens geweest zijn dat dat iets is voor de soften. Versterking van de sociale infrastructuur heeft in de ogen van Wiebe op zijn minst de zelfde waarde als het versterken van welke technische infrastructuur dan ook.

Mij, als overtuigd sociaal democraat en bestuurder, heeft het altijd verbaasd dat Wiebe zich niet met de politiek heeft ingelaten. Klaarblijkelijk voelt Wiebe zich niet zo verbonden met institutionele arrangementen en gelooft hij alleen aan binding met mensen van vlees en bloed. Zou Wiebe dan nog steeds die oude anarchistische actie voerder uit het Oude Westen zijn?

Wiebe mag dan wel uit de capaciteitsgroep rechtssociologie (waar die volgens mij verdwaald was) gaan, maar Wiebe gaat niet uit de stad. Hopelijk blijft hij nog jaren onderzoek doen in het belang van het bij elkaar houden van zijn mede burgers in Rotterdam.

Op dit vlak heb ik een droom. De afgelopen zomer heb ik mijn familie geterroriseerd door steeds te citeren uit het laatste boek van Putnam "Bowling Alone". Hoe mooi zou het zijn als Wiebe, eventueel in samenwerking met Jack Burgers, Godfried Engbersen, Lucas Meijs, Ton Notten en Frans Spierings, en met behulp van alle mogelijke gegevens vergaarders in Rotterdam onderzoekt hoe het sociale kapitaal zich in Rotterdam aan het ontwikkelen is. Met behulp van zo'n studie is het pas mogelijk om gefundeerd beleid te formuleren hoe we de bonding en bridging in Rotterdam kunnen versterken.

6

Binding in hechte buurtgemeenschappen

Vanessa van Altena

Frans Spierings

Bram Peper¹

Sociaal gedrag in de openbare ruimte is in de mode, dat wil zeggen het praten over sociaal gedrag en het klagen over het ontbreken ervan. Feit is dat de publieke opinie met groot gemak en weinig nuance vermeende groeps grenzen tussen socialen en a-socialen haarscherp weten te definiëren. De ene groep zou hufferig zijn, de andere groep wordt met vrouwelijke geslachtsdelen aangesproken. Ondertussen glippen de nieuwe volksvertegenwoordigers achter een andere auto onder de slagboom van de parkeergarage van de Tweede Kamer door, dringen bejaarde vrouwen die op hen stemmen voor in de supermarkt, terwijl Marokkaanse jongeren huiswerkbegeleiding geven binnen de eigen groep. De wereld is complexer dan het lijkt, zo heeft Wiebe de Jong ons jarenlang voorgehouden. Tegen de stereotypering in weten we allemaal in stilte dat we zelf tekortschieten. Of, zoals Jack Burgers vorig jaar in zijn column voor het Tijdschrift voor de Sociale Sector schreef: die huffer, dat was ik. Op de fiets zijn we nu eenmaal andere mensen dan in de auto; in de anonimiteit zijn we veel minder sociaal dan onder vrienden. Gedragsveranderingen bij mensen, zoals R.L. Stevenson ze beschrijft in Dr. Jekyll en mr. Hyde, zijn bij rolwisselingen in de moderne maatschappij inmiddels een sociale wetmatigheid geworden, geheel in lijn met de zelfreflectie die wij van onszelf verwachten in een postmoderne samenleving.

---

¹ Delen van dit hoofdstuk zijn in andere vorm eerder gepubliceerd in Peper, B., F. Spierings, W. de Jong, J. Blad, S. Hogenhuis, V. van Altena (1999a)

Diekstra stelt dat mensen tegenwoordig de vaardigheden ontberen om elkaar aan te spreken in de publieke ruimte (Kremer, 2003). Mensen denken steeds sneller dat ze een risico lopen als ze zich bemoeien met storend gedrag van anderen. Ze mijden dit risico liever dan dat ze de kwaliteit van hun bestaan op een dergelijk moment trachten te verbeteren. Mensen lopen echter ook een risico als ze zichzelf niet meer toespreken wanneer dat nodig is. Het collectieve vermijdingsgedrag in de samenleving kan daarmee sociaal riskant worden. Als men anderen en zichzelf niet meer tot de orde roept dan weet weldra niemand meer wat men van elkaar verwachten kan. De maatschappelijke elite kan daarin het voorbeeld geven door met nuance en respect over de ander te spreken.

In deze bijdrage aan het vriendenboek gaan we op zoek naar verschillende vormen van sociale binding tussen mensen, die door ons worden toegelicht aan de hand van een onderzoek naar conflicten tussen burens in Zwolle, Rotterdam en Gouda dat we samen met Wiebe uitvoerden. We gaan in op het vermeende gebrek aan normen en waarden in de hedendaagse samenleving. We beschrijven drie vormen van sociale binding en elke vorm lichten we toe aan de hand van voorbeelden. Waar Maykel Verkuyten in deze bundel stelt dat positieve in-groep evaluatie niet noodzakelijk leidt tot negatieve out-groep evaluatie signaleren wij op basis van empirisch materiaal een verschil tussen de Turken in Oosterkwartier en de Marokkanen in Westerboog.

Buren: normen en waarden

Wij denken dat er nog veel gedeelde normen en waarden zijn in de meeste buurten en wijken van de grote steden. Ons onderzoek laat dit ook zien. Over normovertredingen durfden mensen lange tijd niet te spreken uit angst intolerant te lijken. Daar ook de politie bepaalde gedragingen niet meer bestrafte, zoals te hard rijden in de stad, dubbelparkeren of vuil op straat gooien, zijn mensen zichzelf handelingsvrijheden gaan permitteren die ze van een ander storend vinden. Mensen overtreden hun eigen normen en regels, terwijl ze deze normen nog wel geïnternaliseerd hebben, een vorm van zelfgedoging. Het verschil bij sommige mensen tussen denken en doen is soms erg groot. Zij denken dat andere personen en groepen er andere ideeën op na houden terwijl dit in feite wel meevalt. Zij ervaren een grotere psychologische afstand doordat die anderen niet doen zoals zijzelf denken

dat ze doen (edoch zelf al lang niet meer doen). Dit creëert een groeiende afstand tussen mensen onderling. Daarmee is de neerwaartse spiraal in gang gezet. In een onderzoek onder ruim 500 buurtbewoners hebben wij vragen gesteld naar omgangsnormen tussen burens (tabel 1):

Tabel 1 Normen en waarden van Rotterdammers, Gouwenaren en Zwollenaren (in percentages)

Omgangsnormen burens (N=509)	Eens	Oneens
Je zorgt dat de ander geen last van je heeft	97	2
Je maakt je excuus als een ander last van je heeft gehad	95	3
Je mag van de burens verwachten dat ze rekening houden met jou	93	5
Als de burens de stereo hard zetten, doe ik dat ook	9	89
Als je een feestje hebt, dan informeer je de burens	88	9
Het is makkelijker individuen aan te spreken op gedrag, dan groepen	80	12
Ieder leeft zoals hij/zij zelf wil	77	19
Na tien uur 's avonds moet het stil zijn	75	20
Je mag niet te snel klagen bij de burens	75	21
De buurman heeft niets te maken met jouw leefstijl	74	21
Van een bekende buur accepteer je meer dan van een onbekende buur	63	29
Nieuwe bewoners moeten zichzelf voorstellen	62	31
Je moet af en toe bij de burens op de koffie gaan	30	60
Als je je bemoeit met storend gedrag van anderen, loop je grote risico's	54	36

Uit tabel 1 blijkt dat er over de meeste uitspraken aanzienlijke overeenstemming bestaat in Rotterdam, Gouda en Zwolle. In Rotterdam hebben we interviews gehouden in zogenaamde concentratiegebieden. Het

Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek spreken van 'concentratiegebieden' als het gaat om woonwijken waar veel werklozen en bijstandsgerechtigden wonen in gehuurde flat- en etagewoningen. Qua opvattingen bleken de bewoners van deze wijken niet te verschillen van de stadsbrede bevolking die we in Zwolle en Gouda hebben geïnterviewd. Gezien de eenduidigheid bij de verdeling van de percentages kunnen we veronderstellen dat deze gedeelde, informele regels in de rest van Nederland niet veel anders zullen zijn. Bepaalde gedragingen behoort men niet te verrichten, maar als het onverhoopt toch gebeurt, behoort men zichzelf daarover te excuseren en als anderen het een keer doen, gaat men daarover niet direct lopen zeuren. Deze houding verwijst naar een algemeen kader van 'geven en nemen' in de omgang (vergelijk Levi-Strauss, 1980). Maar met de opmerking van Diekstra in gedachte, is misschien juist een probleem dát we hierover niet meer met elkaar praten. Waar het voorval vroeger te klein was om over te zeuren, moeten we heden ten dagen misschien juist wel aandacht besteden aan deze 'small talk'.

Als we dezelfde buurtbewoners vragen naar actieve bemoeienis met elkaar, dan blijkt dat zij van mening zijn dat ze in behoorlijke mate hun woorden in daden weten om te zetten, zie tabel 2. Hierbij is het opvallend dat in meer homogene gebieden zoals Zwolle en in iets mindere mate Gouda, het contact intensiever is dan in de veelal heterogene 'grote stad' Rotterdam. Als we de veelgemaakte claim accepteren dat het in Rotterdam slechter gesteld is met de leefbaarheid dan in kleinere steden zoals Gouda en Zwolle, dan bevat de tabel hieronder gegevens die consistent zijn met het vermoeden dat we meer met elkaar zouden moeten praten en contact moeten hebben dan nu het geval is. Small talk versterkt de leefbaarheid en waarschijnlijk ook de veiligheid.

De onderstaande tabel 2 laat zien dat de buurtbewoners die we gesproken hebben in Rotterdam, Zwolle en Gouda even vaak al drie jaar of langer dezelfde burens hebben, maar dat ze minder vaak voor het huis van de burens zorgen tijdens vakantie, voor de kinderen van de burens zorgen bij afwezigheid, dat ze minder tevreden zijn over het contact met de burens, minder vaak een praatje maken met de burens en de burens minder vaak groeten. Thaddeus Müller (2003) laat zien dat groeten en oogcontact zorgt dat mensen zich veiliger voelen in de buurt. Volgens hem hebben contacten in veel woonbuurten het karakter gekregen van contacten in het publieke domein. De 'ander' wordt daarmee abstracter, de ontmoeting anoniem, men

kent elkaar niet meer en neemt dus sociale afstand van elkaar. Deze wereld van vreemden kennen we uit Amerikaanse literatuur uit de jaren zeventig.

Tabel 2: Vormen van burenccontact in Gouda, Rotterdam en Zwolle (in percentages)

	Zwolle (N=101)	Gouda (N=101)	Rotterdam (N=307)
Men groet de burenen	100	98	91
Men maakt minimaal wekelijks een praatje met de burenen	67	80	68
Men is tevreden over het contact met de burenen	98	84	68
Burenen zorgen voor kind bij afwezigheid	50	26	11
Burenen zorgen voor huis met vakantie	48	49	23
Heeft 3 jaar of langer dezelfde burenen	58	56	60

In kennissociologisch opzicht is de anonimiteit in woonbuurten maar een gedeelte van het verhaal. We zien namelijk ook een discrepantie tussen waarde en handeling. Blijkbaar gelden in de dagelijkse omgang vele impliciete afspraken en weten buurtbewoners uitstekend wat ze van elkaar mogen verwachten. Maar doet men nog wel wat men verwacht? Men vindt iets, maar vermijdt het om zelf ook zo te handelen. Het lijkt dat er heel bewust gezocht moet worden naar omgangsvormen tussen buurtbewoners die voor beide partijen voldoen. Dit is des te belangrijker, omdat bekend is dat relaties tussen buurtgenoten niet zo helder gereguleerd en gestructureerd zijn als relaties tussen familieleden, vrienden en collega's op het werk. Met Diekstra denken wij dus dat de relatie tussen buurtgenoten versterkt kan worden door het proces van structurering van sociale verwachtingen, normen en waarden te stimuleren.

Uit de bovenstaande gegevens valt op te maken dat zelfgedoging gevoegd bij gebrekkige onderlinge communicatie factoren zijn om omgangsproblemen tussen buurtbewoners te kunnen verklaren. Wij willen dit nader onderzoeken. We vragen ons af hoe mensen met verschillende achtergronden hun buurt beleven en wat zij van hun burenen verwachten. Hoe

gaan mensen in de praktijk nou daadwerkelijk met elkaar om? Wat doen ze als er een conflict met de burens ontstaat? Niet iedere wijk is hetzelfde en niet alle subculturen die in wijken vertegenwoordigd zijn, hebben dezelfde opvattingen over de manier waarop je met de buurtgenoten behoort om te gaan.

Om te onderzoeken hoe mensen hun buurt beleven en welke gemeenschappelijke ideeën ze hebben, over hoe het samenleven in buurten zou moeten gaan, kunnen we de verbale communicatie en interactie tussen mensen over dit onderwerp bestuderen. De vraag is echter waar we gesprekken tussen buurtbewoners over de buurt tegen kunnen komen? Op schoolpleinen, na afloop van een ouderavond over het plaatsen van klaarovers in de wijk? Of misschien in het plaatselijke café, als gevolg van ophef in de buurt over de uitzetting van een overlast veroorzakend gezin? Als het ons bij toeval was gelukt om tegen een dergelijk gesprek aan te lopen, dan hadden we op dat moment niet over de juiste middelen beschikt om ook daadwerkelijk de gesprekken te kunnen vastleggen voor nadere analyse. Om de gewenste informatie boven water te krijgen hebben we daarom gekozen voor het uitvoeren van een focusgroep-onderzoek (cf. Morgan, 1988).

Sociale bindingen in de buurt

Deben en Schuyt (2000) maken een onderscheid in drie benaderingen die van belang zijn voor sociale bindingen in de buurt. Zo kan er gesproken worden van de buurt als identiteit, de buurt als verbeelde gemeenschap en de buurt als netwerk. Deze benaderingen geven verschillende antwoorden op de vraag in hoeverre de buurt een 'socialiserend' of 'integratief' kader is voor burgers. De drie benaderingen worden hieronder toegelicht aan de hand van empirisch materiaal.

We zijn nieuwsgierig naar de verschillen en overeenkomsten tussen de opvattingen van autochtone bewoners in een volkswijk in een middelgrote stad, Marokkanen in een flatwijk uit de jaren '70 eveneens in een middelgrote stad, en Turken in een 19e eeuwse multi-etnische stadsvernieuwingswijk in één van de vier grote steden. De gesprekken met Marokkanen en Turken zijn respectievelijk in het Berbers en het Turks gevoerd. We bekijken aan de hand van dialogen de buurt- en buurtrelaties in

het Oosterkwartier, Grashof en de Westerboog². Het Oosterkwartier kan getypeerd worden als een heterogene buurt waar diverse etnische groepen naast elkaar wonen. De diversiteit aan culturen en leefstijlen maakt de regels van het samenleven ondoorzichtig. Grashof is sinds de jaren '70 van een schone nieuwbouwwijk met jonge autochtone en enkele allochtone jonge gezinnen veranderd in een vervuilde flatwijk met grote verschillen in leefstijlen. In de buurt is een relatief homogene Marokkaanse gemeenschap ontstaan. Er is weinig communicatie met andere groepen bewoners. In de Westerboog is de samenstelling van de bevolking nog relatief homogeen. Het is van origine een typische volksbuurt waar mensen op elkaar aangewezen zijn. Sommige families wonen al generaties lang in de buurt. Buitenstaanders worden nooit volledig geaccepteerd, maar nieuwelingen die zich aanpassen worden opgenomen in de kring van oorspronkelijke bewoners. Groepen of individuen die dit niet doen worden niet geaccepteerd. Zij worden genegeerd of verstoten. De Westerboog, het Oosterkwartier en Grashof hebben gemeenschappelijk dat ze door buitenstaanders worden ervaren als concentratiebuurten. Er zijn volop vooroordelen van anderen over de buurten. Grashof staat bekend als een 'Marokkanenbuurt'. De Westerboog zou a-sociale en agressieve bewoners huisvesten. En het Oosterkwartier wordt door buitenstaanders ervaren als crimineel, onveilig en bewoond door vreemdelingen. In alle drie de wijken zou het onprettig wonen zijn. Uit de dialogen blijkt echter dat de bewoners dit heel anders beleven. De wijze waarop hun buurt door externen wordt beschreven, ervaren zij als een aanval op hun identiteit. Ze hebben het gevoel dat ze niet op de juiste merites worden beoordeeld en in sommige gevallen zelfs worden gediscrimineerd. Het uitblijven van externe sociale erkenning heeft als gevolg dat de reeds bestaande interne hechting wordt versterkt. De bewoners van de wijken ontwikkelen in reactie hierop een sterk 'wij' gevoel.

a. Buurt als identiteit

De eerste benadering spreekt van de buurt als identiteit. Burgers hebben in deze optiek verschillende, gemengde identiteiten. Zij zijn bijvoorbeeld student, sporter, homoseksueel, moslim, Rotterdammer, Nederlander, Europeaan. Op verschillende momenten komen de relevante identiteiten op

---

² De namen van de betrokkenen evenals de namen van de wijken zijn geanonimiseerd.

de voorgrond. Gemengde identiteiten zijn in de moderne cultuur dominant (Duyvendak, 2002). Dit geldt in bijzondere mate in de grote steden. Allochtone jongeren in de steden laten een aanpassing zien aan de westerse leefwijzen en de democratische cultuur en houden tegelijkertijd vast aan de godsdienst, taal, zeden en gewoonten van hun ouders. De buurt waar men woont, vormt voor hen zelden een integratiekader. Dikwijls identificeert men zich echter eerder met de stad waar men woont dan met de buurt of zelfs met het hogere schaalniveau van het land.

De Turken in de focusgroep vinden het prettig wonen in het Oosterkwartier. De buurt ligt centraal ten opzichte van het centrum en er zijn goede voorzieningen. De respondenten die in de jaren zeventig als gastarbeiders naar Nederland zijn gekomen, hebben hier een bestaan opgebouwd. Ze hebben binding met hun buurt gekregen en voelen zich er thuis. De Turken hebben vrienden en kennissen naar de wijk gehaald en hun kinderen zijn er geboren. Deze kinderen zijn opgegroeid tot hippe, snelle, aantrekkelijke jonge mensen die een hogere beroepsopleiding volgen of in het familiebedrijf werken. In de volgende dialoog zien we dat deze bewoners niet weg willen omdat zij gehecht zijn geraakt aan de buurt.

Fatma: Of ik tevreden ben over de wijk? Ik ben al oud en ik woon hier al tien jaar. Acht jaar heb ik elders gewoond. Nu heb ik de kracht niet om grote afstanden af te leggen. De winkels zijn in de buurt, de tram is dichtbij. Waar ik ook naartoe wil, het staat voor mijn neus. We zijn er aan gewend geraakt. We hebben onze kring.

Emrah: Omdat ik al lang in de wijk woon wil ik hier ook niet weg. Ik heb met iedereen contacten, of het nou een Turk, een Nederlander, of een Surinamer is. Ik praat over het algemeen goed met iedereen in de wijk. Daarom ga ik ook met iedereen goed om. Maar er zijn Turkse landgenoten, die omdat ze de Nederlandse taal niet goed beheersen, geen contact kunnen leggen met Nederlanders. Ze lopen langs met 'hallo, hallo' en dan is het voorbij. Maar als je goede contact kan maken kun je goed met iedereen omgaan.

In het gesprek wordt duidelijk dat men het beheersen van de Nederlandse taal essentieel vindt om buiten de eigen kring contacten op te bouwen in de buurt. Doordat er steeds minder autochtonen in de wijk wonen en degene die blijven hun kinderen buiten de wijk op school doen is dit minder

vanzelfsprekend. Er ontstaan 'zwarte scholen'. In het gesprek wordt het algemene belang van scholing van de Turkse jeugd opgemerkt. Uit de wijze waarop men over dit onderwerp praat blijkt dat men scholing te midden van Nederlandse kinderen ziet als één van de manieren om te integreren in de samenleving.

Mustafa: Maar er komen geen Nederlanders maar buitenlanders.

Leyla: De moeder neemt haar dochter, de dochter haar man bij zich.

Eda: Dat klopt, de Nederlanders vluchten, ik kan het weten ik woon hier al 21 jaar. Het is net alsof de Nederlanders vluchten voor de buitenlanders. Als men kinderen heeft die op de basisschool zitten dan sturen ze hen naar scholen buiten de wijk, terwijl er hier ook scholen zijn.

De diversiteit in de buurt heeft als gevolg dat mensen voortdurend met nieuwe referentiekaders te maken krijgen en soms niet meer weten met wie ze zich moeten identificeren. De Nederlanders in de buurt zijn weggetrokken en de andere buurtbewoners zijn van diverse komaf. In termen van interactie zekerheid en voorspelbaarheid is het samenleven complex geworden. Het is onmogelijk om van alle buurtbewoners met hun verschillende etnisch-culturele achtergronden te weten wat men van elkaar verwacht. Het ontbreken van een gemeenschappelijke taal, het Nederlands bijvoorbeeld, vormt hierbij een cruciaal punt. In reactie hierop richten de Turken en de anderen zich des te meer op de eigen groep.

Metin: Men kan zich hier niet aanpassen. Wij zijn hier een mozaïek geworden. Er zijn verschillende soorten mensen hier. Een Turk zal zoveel mogelijk met Turken contact opnemen. Een Nederlander zal dat met een Nederlander doen, een Surinamer met een Surinamer. Zo wordt een omgeving opgebouwd.

Derya: Het komt volgens mij ook omdat het steeds andere culturen zijn. Ik kan me niet aan al die culturen in de wijk aanpassen. Het zijn er zoveel. Ik zou hooguit aan die van Nederlanders kunnen aanpassen. Mede omdat ik in Nederland woon.

Onder de jongeren met verschillende etnische achtergronden zie je ook groepsvorming ontstaan. Dit proces begint op de middelbare school. De jongere kinderen op de basisschool spelen nog wel met elkaar.

Metin: Wat gebeurt er nu? Je krijgt groepsvorming zelfs bij de kinderen op school! De kinderen trekken met elkaar op, niet met anderen. Wat gebeurt er morgen, als de kinderen ouder zijn? Hoe moeten ze het met elkaar kunnen vinden en met elkaar kunnen leven? Onmogelijk!

Eda: Mijn kleinste zoon Metin speelt met iedereen. Hij had zijn verjaardagsfeestje thuis. Van de kinderen die bij ons thuis zijn gekomen waren er drie Turkse en de overige waren Marokkaans, Surinaams, Portugees, allemaal buitenlanders. Ik vroeg: "Zijn dat je vrienden?" "Ze zijn allemaal mijn schoolvrienden", zei hij. Ik dacht dat hij alleen maar Turkse vriendjes zou uitnodigen. Toen ik dat zei, vroeg hij: "Wil je niet dat ze bij ons thuis komen dan? Ik zit samen met ze op school mamma".

Verjaardagsfeestjes zijn geen standaard Turks gebruik, er is hier sprake van een geadopteerd gebruik. Het probleem van sociale vermijding maakt dit echter niet eenvoudig. De school wordt zwart omdat autochtonen wegtrekken. Met het vertrek van een grote groep autochtonen neemt de diversiteit toe en verliest men een referentiekader dat de verdwijnende dominante cultuur zou kunnen bieden. Het vermijdingsgedrag van autochtone Nederlanders bemoeilijkt het ontstaan van gemengde identiteiten en dit vergroot de integratieproblematiek in de wijk.

b. De buurt als netwerk

Een tweede benadering van sociale cohesie in de buurt is de netwerkanalyse. De netwerkanalyse legt de nadruk op persoonlijke netwerken en niet op geografische kenmerken. Gekeken wordt welke relaties binnen het persoonlijke netwerk zich in de buurt bevinden. Onderzoek van onder andere Völker (1998) laat zien dat buurt- en burenelaties in feite niet meer dan 10 procent van het netwerk van persoonlijke relaties uitmaken. Uitgaande van dit soort netwerkstudies lijken de relaties in de buurt niet zo'n wezenlijk referentie- en integratiekader te

vormen in het leven van mensen. Hoe zit dat bij de Marokkaanse gezinnen in Grashof?

In de wijk Grashof wonen relatief veel Marokkaanse gezinnen. De vrouwen in Grashof hebben veel contacten binnen de eigen kring. Ze ervaren het niet als negatief dat er in hun wijk veel Marokkanen wonen. Het gemeenschapsleven is er druk en gezellig. In de volgende dialoog zien we dat de vrouwen het prettig vinden in hun buurt gezamenlijke relaties te onderhouden. Ze hebben weinig contacten met mensen buiten de eigen kring. Ten opzichte van de vorige locatie is de samenstelling van de buurt relatief homogeen. Onder de Marokkaanse bewoners lijken de formele regels over het samenleven min of meer vast te liggen.

Alya: Ik vind het juist heel leuk dat hier zoveel Marokkanen wonen.

Fatma: Onwijs gezellig.

Habiba: Juist, het is hier altijd feest. Dan heeft die vrouw een kind gekregen, dan trouwt er weer iemand. Ik heb geen problemen met de Marokkanen hier.

Alya: Meestal wordt er tot 5 uur 's ochtends gefeest.

Habiba: We gaan gezellig bij elkaar op bezoek (andere vrouwen knikken en beamen dat).

Ghadda: We winkelen soms ook samen. Of we komen elkaar op de markt tegen of gewoon in de buurt op straat. We ontmoeten elkaar niet alleen hier in het buurthuis.

Aziza: Bruiloften, geboortefeesten. We gaan naar Islamitische lezingen.

De volgende dialoog geeft aan dat de vrouwen hun omgang met de burens koppelen aan de regels die de Islam voorschrijft. De Islam schrijft voor dat men burens respecteert. Met name de jongere vrouwen merken op dat dit niet op kan gaan als dit idee niet van twee kanten wordt gesteund. Als burens geen relatie willen opbouwen dan zal je het daarbij moeten laten.

Habiba: Of het nou een Nederlander is, een Marokkaan, een Hindoestaan of wat dan ook. Je moet je burens respecteren.

Alya: En wat als ze jou niet respecteren?

Habiba: Zo zijn de regels van de Islam. Je moet je burens respecteren, hoe ze zelf ook zijn tegen jou.

Layla: Er is wel een overlevering van de profeet die zegt dat ook al respecteert je buur je niet dan moet je het zelf niet zover laten komen dat hij ruzie met je maakt of je uitscheldt.

Fidda: Ja, maar als je buur jou echt lastig valt. Als hij je uitscheldt en met je wil vechten zelfs.

Vrouw: Dan geef je hem maar ervan langs Fidda (lachend).

Habiba: Je moet proberen je burens in hun waarde te laten. Als zij jou niet respecteren, moet je toch je best doen om hen wel te respecteren.

Halima: Stel nu, je hebt Nederlandse burens en je groet ze elke keer, maar ze zeggen gewoon niets terug.

Fatin: Als je ze drie keer groet en ze blijven je negeren, laat ze dan maar. Dan hoeft jij ze ook niet meer te groeten.

Uit de citaten blijkt dat de woonsituatie een belangrijk element is voor de identiteitsbeleving van mensen. Men heeft behoefte aan sociale erkenning en de mate waarin men zich kan hechten door middel van ruimtelijke concentratie speelt hierbij een rol. De hechting tussen buurtbewoners is onder deze Marokkaanse vrouwen echter intern gericht. De nabijheid van vrienden en bekenden met gedeelde culturele opvattingen draagt hieraan bij. De sociale cohesie binnen verbanden gaat gepaard met stereotypering van andere bewoners. De versterking van cognitieve banden tussen burgers, waarover Duyvendak schrijft, is gewenst teneinde de verdraagzaamheid tussen burgers en tussen groepen burgers te vergroten. We zien dit bijvoorbeeld terug in de manier waarop de Marokkaanse vrouwen aankijken tegen Turken in de wijk.

Basima: Turkse mensen zijn volgens mij drukker. Volgens mij zijn ze drukker dan wij. Hoe ze met elkaar praten alleen al. Hun taal klinkt gewoon heel hard. Ze praten voor hun idee misschien gewoon rustig, maar het komt over alsof ze schreeuwen (vrouwen lachen). Dan hebben ze een gewoon gesprek, maar dan zitten wij beneden en dan denken wij dat ze ruzie aan het maken zijn of zo. Zo klinkt het dan.

Afra: Ik heb ook Turken boven mij, maar daar heb ik geen contact mee. Maar het is wel waar wat Basima zegt. Als ik ze boven hoor praten denk ik altijd dat ze ruzie aan het maken zijn, terwijl zij waarschijnlijk gewoon een gesprek hebben.

Vrouw: Het klopt. Ik heb ook Turkse buren. Als ze gewoon praten lijkt het op slaande ruzie.

Er zijn Marokkaanse vrouwen in Grashof die relaties onderhouden met Nederlandse buren. Ze hebben een goed contact. De intensiteit van de relaties verschilt echter van relaties met buren uit de eigen kring. Er blijft een bepaalde afstand bestaan die te maken heeft met het ontbreken van een groepsgevoel en een gedeelde identiteit. Dit laatste is voor ons van belang. Sociale netwerken kunnen leiden tot vermijding en afzondering. Ze kunnen echter ook betrokkenheid en solidariteit bevorderen, mits er sprake is van een wederzijdse openheid.

Habiba: Toen ik pas in Nederland kwam wonen, heb ik een oud huis buiten de wijk gekocht. Dat huis bleek niet zo goed te zijn, het was heel oud en er mankeerde veel aan. Toen ben ik verhuisd en sindsdien woon ik al 23, nu alweer bijna 24 jaar in hetzelfde huis hier in Grashof. Mijn kinderen zeggen elke keer, ma verhuis nou, verhuis nou. Maar ik wil niet. Waarom niet? Niet omdat ik zo vol ben van mijn woning, maar omdat ik tussen de moslims woon.

Fidda: Ze willen niet met me praten. Die Hindoestaanse zei: "Ik ken jullie soort. Jullie houden alleen maar van herrie maken en jullie zitten maar heel de dag op jullie luie reet." Ze wil gewoon niet met me praten. Als zij de muziek hard aan heeft of zo, dan zeg ik daar helemaal niets van. Ik zou niet durven. Maar zij klaagt constant. Ze belt ook steeds de politie. Een keer kwamen ze aan mijn deur en we schreeuwden echt tegen elkaar.

We zien het vermijdingsgedrag in de citaten terug. Het vermijdingsgedrag bemoeilijkt het oplossen van conflicten. We zien dat degene die de wijk hebben verlaten, hun sociale netwerk in Grashof intact houden. Ook Marokkanen uit andere wijken in de stad die nooit in Grashof hebben gewoond, bezoeken de wijk regelmatig. De interne cohesie kan echter zo sterk zijn, dat het banden met andere individuen/groepen in de weg gaat staan. Dit zijn de positieve kanten van groepsinterne cohesie, de problematische kanten zijn ook duidelijk.

c. De buurt als verbeelde gemeenschap

De derde benadering, die onder andere Blokland-Potters (1998) in Feijenoord toepast, is de benadering van de 'verbeelde gemeenschap'. De buurt is in haar onderzoek een construct waarmee onderzocht kan worden in welke mate de vermeende sociale of geografische eenheid leeft in de hoofden van mensen. Deze benadering heeft als voordeel dat de betekenis van een buurt (en ook stad) onderzocht kan worden, zonder bij voorbaat vast te leggen of dit daadwerkelijk van betekenis is. Vervolgens kan nagegaan worden welke betekenis de buurt/stad heeft voor bijvoorbeeld het gemeenschapsgevoel.

De oorspronkelijke Westerboogers zijn zeer tevreden over hun wijk. Een deel van hen woont al sinds hun geboorte in de buurt. Soms zelfs in dezelfde straat. De Westerboogers zijn blij met hun wijk. De mensen kennen elkaar en helpen elkaar. Maar het karakter van de buurt is aan het veranderen. Als gevolg van renovatieprojecten is een groot deel van de oorspronkelijke bewoners weggetrokken naar betere woningen elders in de stad. Bovendien zijn er veel bekende toonaangevende burens overleden. Doordat de nieuwkomers veel minder contact met elkaar hebben zien de bewoners dat de binding tussen mensen in de buurt veranderd. Er dreigt een renovatie of sanering van de oorspronkelijke Vlindertjesbuurt ten gunste van parkeergelegenheid voor de binnenstad.

Jannie: Ik vind hier in deze buurt, als iemand hulp nodig heeft dan staan ze wel altijd gauw voor elkaar klaar.

Ineke: Iedereen kent elkaar.

Jannie: Iedereen kent elkaar. Je hebt toch een klein beetje sociale controle hier. Vind ik wel, in de straten waar je woont (instemming in de groep). Zie je dagen achter elkaar gordijnen bij iemand dicht zitten en je ziet ze niet, dan ga je toch een beetje afvragen wat er is gebeurd. En dan ga je kijken.

Ria: Mijn vriendin die woont in Zuid. Daar doen ze dat niet. Ze zegt: "Als mijn buurman daar dood op straat ligt? Ik ken die man niet! Ik stap erover heen."

Jannie: Vroeger kwam je als vreemde hier niet binnen. Als vreemde werd je vroeger minder gauw opgenomen als zeg maar de laatste dertig jaar.

Henk: Was het echt nog een bolwerk.

Jannie: Toen was het echt een plaatsje op zich. Dat was de Westerboog en alles wat er buiten was hoorde er niet.

De mate waarin nieuwe bewoners aansluiting zoeken bij de hechte groep van oorspronkelijke bewoners in de buurt, bepaalt of zij al dan niet als nieuwe Westerboogers worden geaccepteerd.

Lien: Maar dat is typisch Westerboog. Dat is van vroeger. Dat amicale, dat is vroeger ook al zo geweest. Vaak heb je nogal wat moeite ermee van mensen die van buiten de Westerboog komen.

Jannie: Van buitenaf ja.

Lien: Daar neem je dan als Westerbooger contact mee op. Willen die mensen echt niet dan laat je dat ook zoals het is.

Bart: Dat heb ik ook heel sterk ervaren toen ik hier in de wijk kwam. Ik kwam vanuit een grote wijk, waar je eigenlijk de burens naast je nog kende. Maar de burens daarnaast al niet meer. Ja, goedemorgen en goedemiddag. En dat heb ik heel sterk ervaren hier vanaf het begin. Je werd eigenlijk gewoon opgenomen in de wijk. Je moet wel zelf er wat aan doen (bevestiging in de groep), want als je aan de kant blijft staan op het trottoir en je gaat de straat niet op, dan kom je geloof ik ook niet veel verder. Ik heb het echt ervaren.

De meest hechte relaties zien we tussen de Westerboogers die geboren en getogen zijn in de wijk. Deze burens en buurtbewoners hebben een gedeelde geschiedenis. Ze kennen elkaar van jongs af aan, ze zijn samen naar school gegaan en hebben elkaars kinderen zien opgroeien. In de Vlindertjesbuurt, het oude gedeelte van de Westerboog, waar sommige families al generaties lang hebben gewoond, bestaan de meest intensieve contacten en relaties tussen burens. Er zijn niet zoveel 'oude' bewoners nodig om de buurtcohesie vast te houden. Soms heeft de sociale binding tussen enkele mensen in een straat of buurt al een verbindende waarde voor bewoners die nieuw komen. Bij sterke bindingen zie je echter dat dit lang niet altijd gepaard gaat met acceptatie van de nieuwkomers. In de volgende twee dialogen zien we hoe intens de binding met de wijk en de relatie tussen burens kan zijn.

Lien: Het idee dat ik zou moeten gaan verhuizen? Ook al zullen ze mij in een villawijk zetten en ik zou die woning voor niks krijgen, dan wil ik nog niet ruilen voor de Westerboog. Want wat heb ik nou aan een villa met rondom mij heen mensen die anders leven en zijn dan ik. Dan voel ik mij niet op mijn gemak. Ik ben daar tussen niet opgegroeid. Ik zou dat ook niet willen.

Henk: Zoiets interesseert mij dus echt helemaal niet.

Lien: Ja, jij niet, maar jij bent geen rasechte Westerbooger, ik wel.

Ineke: Want in feite als je naar een andere wijk gaat en je komt er als vreemde dan vereenzaam je eigenlijk. Je hebt geen contacten met de burens en dat ben je hier gewend.

Lien: Maar wat ook erg is voor jezelf, als de mensen die altijd naast je gewoond hebben, weg gaan.

Jannie: Dat is heel vreemd.

Ineke: Ik heb het met mijn buurvrouw gehad. Ik heb heel wat gebruld toen ze weg ging. Dat vond ik zo erg. We kwamen d'r samen wonen. We hadden nog geen kinderen. Onze kinderen werden geboren, daar waren ze bij. En die heb je zien opgroeien en die waren kind aan huis. Die van ons gingen 's morgens nog in hun pyjama naar de burens, gingen ze ontbijten. En dan was de buurvrouw op en de buurman was nog niet wakker. Dan ging mijn dochter naar boven, trapte hem uit bed. Van: 'Wakker worden!' Nou zo ging dat. En dat mis je dan weer hoor.'

Sociaal-psychologisch is de vaste waarde van de onderlinge bekendheid van groot belang voor bepaalde groepen. We hebben de casussen met opzet uit elkaar getrokken. Het is niet zo dat de Turken in hun buurt uit zijn op gemengde identiteiten, de Marokkanen in Grashof zich terugtrekken in de eigen kring en de Nederlanders in Westerboog zich verbeelden dat zij in een gemeenschap leven. Althans, die conclusie kunnen wij niet trekken uit het materiaal dat wij eerder verzameld hebben. Er zijn Nederlanders, Turkse Nederlanders en Marokkaanse Nederlanders in alle soorten en maten en ook wijken in alle soorten en maten. Het uit elkaar trekken van deze vormen van buurtcohesie biedt zicht op de verschillende manier van conflictoplossing in deze wijken.

Het probleemoplossend vermogen van buren

We gaan hier nader in op het probleemoplossend vermogen van buurtbewoners bij conflicten. Schept de etnische achtergrond van buren een voorwaarde voor de wijze waarop burenconflicten kunnen worden opgelost of moeten we kijken naar het type buurtcohesie? In het Oosterkwartier en in de Westerboog geven de respondenten aan dat zij proberen om het conflict zelf op te lossen. In het Oosterkwartier door tussenkomst van een derde die helpt met communiceren. In de typisch Nederlandse wijk Westerboog hoofdzakelijk door eigenrichting. In Grashof is het zelfoplossend vermogen aanzienlijk kleiner.

Ondanks het heterogene karakter van de wijk waarin ze wonen geven de Turken aan dat zij een probleem eerst zelf willen oplossen. Ze vinden het prettig als anderen hen helpen bij het oplossen van een probleem en ze vinden het prettig om anderen te helpen. Er is echter een aantal beperkingen waardoor het vaak niet mogelijk is om tot een gezamenlijke oplossing te komen. Ten eerste is dat het taalprobleem. Het is vaak letterlijk niet mogelijk om met elkaar te communiceren. Dit wordt door de respondenten als problematisch ervaren. Het maakt hen onzeker. Voorts is er de angst om bestaande conflicten erger te maken door er iets 'van te zeggen'. Bovendien loopt men in de praktijk tegen het probleem op dat men geen autoriteit bezit om anderen op hun gedrag te wijzen en hen te corrigeren. Aanspreken helpt dan vaak niet, vreest men. Daarnaast blijkt dat er verschillen zijn in de verwachting van hoe buren zich dienen te gedragen. Onder Turken is sprake van het hanteren van bepaalde noodzakelijke beleefdheidsregels ten opzichte van buren. Deze wortelen in de Islam en hebben in de praktijk een eigen vorm gekregen. Buren kunnen ten alle tijden bij elkaar naar binnen lopen en delen dingen met elkaar (vergelijk ook de Marokkaanse groep). Het is niet verwonderlijk dat bij conflicten tussen buren met verschillende etnische- of culturele achtergronden, die niet van elkanders burenbegrip op de hoogte zijn, van miscommunicatie sprake kan zijn. Men staat echter niet afwijzend tegenover een bemiddelende persoon van binnen of buiten de gemeenschap. We zagen eerder dat de basishouding om zelf problemen op te lossen weinig succesvol is door taal of communicatieproblemen. Bemiddeling zou volgens de groep een oplossing kunnen zijn.

Serdar: Stel ik heb een probleem met die meneer, en wij kunnen het onderling niet oplossen en iemand bemiddelt tussen ons, dat zou fijn zijn. Stel dat diegene later een probleem heeft met die ander en ik kan daarin bemiddelen dan ben ik ook blij dat ik hem geholpen heb, soms kan de politie niet alles oplossen.

Ecdar: Als ik een probleem heb met een ander en ik kan het niet oplossen, als een bekende mij daarmee zou helpen zou ik het heel fijn vinden. Ik waardeer een goed woord van iemand.

Uit de inhoud van de dialogen blijkt dat de Turken zich willen oriënteren op de gebruiken en gewoonten in de Nederlandse samenleving. De manier waarop Turken met hun burens omgaan is echter anders dan de manier waarop Nederlanders dat doen. Er is een verschillend burensbegrip. Turkse burens lopen bij elkaar naar binnen en zorgen voor elkaar. Toen de Turken zich in de jaren zeventig in het Oosterkwartier vestigden, zagen zij dat de Nederlandse burens anders met hen omgingen dan zij onderling gewend waren. Dit is steeds zo gebleven. De burens groeten hen wel maar ze komen niet binnen lopen. Ze vinden het prettig als je elkaar in het portiek helpt maar daarmee is de kous af. De Turken vertalen soms het gedrag van de burens als een persoonlijke of groepsafwijzing. Inmiddels heeft men gezien dat de autochtone burens in Nederland anders met elkaar omgaan. De buurt is veranderd en zij zelf hebben zich ook in bepaalde mate aangepast aan de omgangsregels. Toch begrijpen veel Turken de afstandelijke houding van de Nederlandse burens niet.

In Grashof pakken de Marokkaanse vrouwen conflicten met burens niet vaak aan. Er wordt vaker over hen geklaagd dan dat zij de burens met hun eigen ergernissen confronteren. Met betrekking tot conflicten bestaan specifieke mannen- en specifieke vrouwenzaken. Dit impliceert dat een deel van de problemen met de burens niet door vrouwen wordt aangepakt. De Marokkaanse vrouwen geven aan dat er onderling weinig onoplosbare conflicten hebben. Wanneer er ergernis is over een Marokkaanse buurvrouw dan negeert men dit of komt men al snel tot wederzijds begrip. De vrouwen verstaan elkaar en ze begrijpen elkaars situatie. Marokkanen geven aan dat zij conflicten met burens vaak op hun beloop laten gaan. Ze schakelen de woningbouwcorporatie niet in bij conflicten met burens. Pas in een uiterst geval roept men de hulp in van een andere instanties, zoals de politie. Gedeelde identiteiten van Marokkaanse burens maken het gedrag

begrijpelijk, geven interactie zekerheid en voorspelbaarheid en leiden tot onderling begrip en tolerantie. De vrouwen beroepen zich op de formele reden dat men volgens de Islam de buren dient te respecteren. Hieraan zijn gemeenschappelijke 'regels' verbonden over het samenleven. De Marokkaanse buren gedragen zich hierdoor voorspelbaar en meten zich de rol aan van een goede buur. Als informele reden geven ze aan dat ze elkaanders situatie en de daarbij veroorzaakte overlast naar anderen begrijpen.

In de homogene Westerboog is het zelfoplossend vermogen van de buurtbewoners groot. Men zegt de problemen zelf op te lossen. Men zegt ook praktisch geen conflicten met elkaar te hebben. Dit laatste valt te verklaren doordat de buurtgenoten elkaar goed kennen en dat zij een ergernis over hun buren niet snel als overlast ervaren. Een dergelijke ergernis zou in een heterogene wijk als het Oosterkwartier over niet over een bekende, maar over een onbekende buurman gaan. Hier zou een ergernis wel een conflict kunnen opleveren. In Westerboog wordt een conflict dan uitgevochten. De gemoederen lopen bij echte overlast soms hoog op. In eerste instantie worden overlastveroorzakers gewezen op hun gedrag. Als ze dit niet wijzigen dan gaat men het overlastgevend gedrag kopiëren. Pesten, net zolang tot de overlastgever vertrekt. Men is in de Westerboog niet dol op de politie en zal in geval van overlast niet snel de politie bellen. De politie wordt soms zelfs geweerd.

Discussie

In een buurt kan op verschillende niveaus sprake zijn van interne samenhang: netwerk, verbeelde gemeenschap, of identiteit. Er zijn verschillende vormen van cohesie: groepsinterne cohesie, cognitieve cohesie. Mensen kunnen in gedrag en beleving op verschillende manieren uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij dergelijke verbanden. De sociale cohesie binnen verbanden kan leiden tot spanningen tussen die verbanden. Wat dit betreft kan sociale cohesie een tweesnijdend zwaard zijn. (Groeps)interne cohesie kan het hanteren van duidelijke scheidslijnen met andere personen en verbanden inhouden, hetgeen aanleiding kan geven tot het tegendeel van samenhang, namelijk uitsluiting en sociale desintegratie (Komter e.a, 2000: 8). Daarnaast kunnen verschillen in de mate en de manier van betrokkenheid in sociale verbanden spanningen

oproepen tussen burgers en tussen burgers en instellingen (Hemerijck, 2001:49). Groepsidentiteiten worden over het algemeen benadrukt met culturele artefacten: symbolen, gewoonten, gebruiken, enzovoort. Maar die artefacten zeggen op zichzelf niets over het vermogen van mensen de groepsidentiteit te overstijgen. Duyvendak stelt: “Nederland heeft geen gebrek aan *sociale* maar aan *cognitieve* cohesie: we weten slecht van elkaar hoe uiteenlopend we in het leven staan.” Volgens Duyvendak is versterking van de cognitieve banden tussen burgers gewenst teneinde de verdraagzaamheid tussen burgers en tussen groepen burgers te vergroten. Zoiets hebben wij ook gevonden in ons onderzoek. Mensen willen problemen wel onderling oplossen, maar ze weten soms niet goed wat ze moeten verwachten van elkaar en schakelen daarom soms een derde partij in. Omdat diverse groepen liever geen gebruik maken van officiële kanalen omdat zij denken dat problemen dan escaleren, of dat ze als een domme Turk gezien worden, is bemiddeling door een derde partij voor alle groepen van belang. De traditionele bewoners van Westerboog staan er niet erg voor open, maar de eigenrichting die zij kiezen lijkt ons minder geschikt voor een vreedzame, heterogene samenleving.

De ontwikkeling van de verschillende vormen van sociale cohesie – zoals groepsbinding of sociale cohesie binnen grotere verbanden – is volgens Putnam mede afhankelijk van bepaalde typen sociaal kapitaal (Putnam, 1993; 2000). Onderzoekers spreken in dit verband over ‘bonding’, ‘bridging’ en ‘linking’ sociaal kapitaal, ter aanduiding van het vermogen tot respectievelijk groepsinterne cohesie, cohesie tussen groepen en cohesie tussen individuen, (in)formele netwerken en instituties of categorieën (zie ook Bourdieu, 1986; Schuyt, 1997). Het vermogen van mensen en groepen om verbanden aan te gaan en om verschillen en spanningen tussen groepen het hoofd te bieden is van groot belang voor sociale samenhang in de moderne samenleving. In de stad komen mensen steeds frequenter met verschillen in aanraking en zij dienen meer dan elders te beschikken over bindend, overbruggend en verbindend sociaal kapitaal om met die verschillen om te gaan.

Kunnen we de verschillen – die uit het empirisch materiaal naar voren zijn gekomen – nu duiden? Komt het vermijdingsgedrag en de eigenrichting die we zien in het materiaal onder de autochtone Nederlanders voort uit de arrogantie van de meerderheid? Benadrukken allochtone mensen die in concentratiewijken wonen, de kenmerken waarin zij zich beter

achten zoals gastvrijheid en buurvriendelijkheid? Het lijkt of de autochtone Nederlanders last hebben van een gebrek aan zelfreflectie, zonder hiermee direct te willen impliceren dat dit bij de allochtone Nederlanders in grote mate aanwezig is. De reflectieve vermijding van het eigen a-sociale gedrag is riskant maar wordt economisch en sociaal goedgepraat. Ik heb haast, want ik ben aan het werk en dus ben ik belangrijk. Ik mag voor, want ik ben oud en kwetsbaar. Jij bent weliswaar ook oud, maar ik ben ouder. Het alter-ego claimt al snel te veel ruimte van het super-ego. Het alter-ego verdiept zich niet meer in het super-ego. Of in sociologische termen: mensen verdiepen zich niet meer in elkaar en handelen zelf niet langer naar bestaande normen, en daardoor claimen mensen al snel bij andere mensen te veel 'ruimte'.

Literatuur

- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books.
- Blokland-Potters, Talja. (1998). *Wat Stadsbewoners Bindt. Sociale Relaties in een Achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Bourdieu, P. (1986), The Forms of Capital, in J.G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Deben. L. en C.J.M. Schuyt (2000), *Sociale cohesie in Almere – sociale samenhang in een jonge stad*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Duyvendak, J.W. (2002), Etzioni in postpaars perspectief, <http://kubnw5.kub.nl/web/FSW/tijdschrift/Etzioni/duyvendk.pdf>
- Ellickson, R. C. (1991). *Order without Law - How Neighbors Settle Disputes*. Cambridge.
- Gusfield, J. R. (1981). *The Culture of Public Problems. Drinking-Driving and the Symbolic Order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gusfield, J. R. (1986). *Symbolic Crusade. Staus Politics and the American Temperance Movement (second edition)*. Urbana/Chicago: University of Illinois Press.
- Hemerijck, A. (2001) Over institutionele aanpassing en sociaal leren. conceptuele studie over sociale cohesie, NWO, 's-Gravenhage.
- Hortulanus, R. P. (1995). *Stadsbuurten: Bewoners en Beheerders in Buurten met Uiteenlopende Reputaties*. Utrecht.
- Katz, J., & Gurin, P. (1969). Race Relations and the Social Sciences: Overview and further Discussion. In: Katz, J. & Gurin, P. (red.), *Race and the Social Science*. New York.

- Komter, A.E., J. Burgers en G. Engbersen (2000). *Het cement van de samenleving - Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*, Amsterdam University Press.
- Levi-Strauss, C. (1980). Reciprocity, the Essence of Social Life. In: Coser, L. A. (ed.), *The Pleasures of Sociology*. New York: New American Library (pp. 69-80).
- Kremer, M. (2003). Gedragstherapie voor de wijk - interview met René Diekstra. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, april 2003.
- Morgan, D.L. (1988). *Focus Groups as Qualitative Research*. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.
- Müller, Th. (2003). Je moet de groeten hebben. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, april 2003.
- Peper, B., Spierings, F., Jong, W. d., Blad, J., Hogenhuis, S., & Altena, V. van (1999). *Bemiddelen bij Conflicten tussen Buren. Een Sociaal-Wetenschappelijke Evaluatie van Experimenten met Buurtbemiddeling in Nederland*. Delft: Eburon.
- Putnam, R.D. (1993), *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton UP.
- Putnam, R.D. (2000), *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Schuyt, K. (1997), *Sociale cohesie en sociaal beleid; drie publiekscolleges in De Balie*. Amsterdam: De Balie
- Völker, B., & Verhoeff, R. (1999). Buren en Buurten. Nederlands Onderzoek op het Snijvlak van Sociologie en Sociale Geografie. Amsterdam: SISWO (SISWO-publicatie nr. 406).

7

Stedelijke vernieuwing in een Europese context: trends en problemen

Jack Burgers

Gedurende de afgelopen vier jaar heb ik meegewerkt aan een door de EU gefinancierd onderzoeksprogramma dat 'Urban Governance, Social Integration and Sustainability' (UGIS) heet. In dat programma hebben we in negen verschillende landen¹ gekeken naar de praktijk van de stedelijke vernieuwing. Daarbij is zowel het nationale beleid in kaart gebracht, als bestudeerd hoe dat concreet gestalte krijgt in buurten en wijken in grote steden. Daartoe zijn allerhande beleidsdocumenten geanalyseerd, gesprekken gevoerd met betrokkenen op verschillende niveaus en uit verschillende sectoren, en is statistische informatie verzameld. Een belangrijk onderdeel van het project was het instrument van de *cross evaluation*, wat er op neer kwam dat onderzoekers uit één land ook data verzameld hebben in een ander land, vooral door middel van interviews met relevante actoren op verschillende bestuurlijke niveaus. Het onderzoeksprogramma UGIS is uitgemond in verschillende publicaties en zal in de nabije toekomst nog tot een aantal concluderende en afsluitende overzichten leiden, waaronder een handboek voor beleidsmakers onder de titel 'How to Make a Successful Urban Development Programme', van de hand van deze auteur en zijn Antwerpse collega Jan Vranken².

Wat opviel in het onderzoek, is dat ondanks substantiële verschillen tussen landen als het gaat om hun institutionele context en politieke cultuur, er sterke overeenkomsten zijn als gekeken wordt naar de opzet en

---

¹ België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Hongarije, Italië, Nederland, Spanje en Zweden.

² Voor meer informatie over het UGIS project, zie: <http://www.ufsia.ac.be/ugis/>.

uitvoering van stedelijke vernieuwingsprogramma's. De programma's hebben dezelfde basiskenmerken en worden als gevolg daarvan geconfronteerd met dezelfde soort problemen. In deze bijdrage zal ik ingaan op die overeenkomsten in kenmerken en problemen. Ik zal een korte schets geven van vijf dimensies waarop de stadsvernieuwingsprogramma's sterk met elkaar overeen komen. Ook zal ik de problematische kanten bespreken van de programma's zoals die momenteel in veel Europese landen worden uitgevoerd. In een korte slotparagraaf zal ik bij wijze van afronding een aantal stellingen formuleren op grond van de voorafgaande analyse.

Centrale kenmerken van recente stedelijke vernieuwingsprogramma's

Zoals gezegd, er zijn minstens vijf dimensies aan te geven waarop stedelijke vernieuwingsprogramma's in verschillende Europese landen, van Zweden tot aan Spanje, en van Nederland tot aan Hongarije, sterk met elkaar overeen komen.

De eerste overeenkomst is de toegenomen *nadruk op de wijkbenadering*. Geografische gebieden in plaats van specifieke categorieën van mensen zijn steeds meer object van beleid geworden. Natuurlijk zijn buurten en wijken altijd al belangrijk geweest als het om de fysieke dimensie van stedelijke vernieuwing gaat – woningen worden immers meestal complex-gewijs gesloopt, opgeknapt of herbouwd – maar in toenemende mate worden ook sociale en economische doelstellingen van stadsvernieuwing toegespitst op geografische eenheden. Daar kunnen verschillende redenen voor worden aangegeven.

De eerste reden is min of meer 'technisch' van aard. Belangrijk is hier het idee dat een wijkgerichte aanpak recht doet aan wat geografen wel het 'wijk- of buurteffect' noemen. Dat is het idee dat een sterke ruimtelijke concentratie van sociale problemen die problemen versterkt of verduurzaamt. Wanneer, bijvoorbeeld, werkloosheid lokaal geconcentreerd is, dan leidt dat mogelijk tot armoedeculturen waarin alternatieve wegen tot sociale stijging gezocht worden, bijvoorbeeld in het criminele circuit (Vgl. Anderson, 1990; Wilson, 1996). Wanneer zulke levensstijlen geïnstitutionaliseerd raken, zijn ze maar moeilijk te doorbreken en 'om te keren'. Verder speelt de veronderstelling mee dat een wijkgerichte aanpak een 'integrale' benadering mogelijk maakt, waardoor allerlei onderling samenhangende problemen – werkloosheid, armoede, schooluitval, criminaliteit, slechte

woonomstandigheden et cetera – tegelijk kunnen worden aangevat. Van belang is hier ook dat zo'n integrale aanpak zou moeten leiden tot het doorbreken van geijkte bureaucratische structuren die gekenmerkt worden door een hoge mate van 'verkokering' en door onoverbrugbare barrières tussen ambtelijke diensten en afdelingen. Soms is het doorbreken van zulke gevestigde structuren ook een soort van geheime agenda bij het concipiëren van een integrale, op de wijk gerichte aanpak. Een wijkgerichte benadering wordt dus als effectief en efficiënt gezien en daarmee uiteindelijk ook als relatief kostenbesparend.

De tweede reden voor de populariteit van de wijkaanpak is meer politiek van aard. Hier is het idee van belang dat een wijkgerichte aanpak de politiek en het beleid dichterbij 'de mensen' en hun concrete leefwereld brengt, waarbij niet alleen een grotere betrokkenheid kan worden gerealiseerd, maar waarbij problemen worden opgelost op het niveau waarop dat het meest voor de hand ligt. Meer in het algemeen is dan het idee dat zo'n benadering meer democratisch van karakter is.

De tweede overeenkomst tussen stedelijke vernieuwingsprogramma's in diverse Europese steden is dat de sociale doelstelling ervan eerst en vooral gericht is op de *bestrijding van werkloosheid*. Het hebben van een baan wordt gezien als de belangrijkste, zo niet de enige, opstap tot volwaardig burgerschap. Daar komt bij dat participatie in de arbeidsmarkt gezien wordt als een belangrijk tegengif voor allerlei sociale problemen: armoede, deviantie, criminaliteit et cetera. De nadruk op betaald werk is een belangrijk verschil met sociale doelstellingen uit een vroegere periode, waarin 'participatie' veel breder werd opgevat, en bijvoorbeeld deelname aan inspraak- en overlegprocedures, aan het culturele leven, aan informele netwerken en activiteiten in de buurt ook van groot belang werd geacht. De nadruk op werkgelegenheid zien we terug in de aandacht voor trainingen en cursussen op het gebied van arbeidsmarktoriëntatie, solliciteren en specifieke vakopleidingen.

De derde overeenkomst heeft een logische relatie met de vorige, want ligt in het verlengde daarvan: het gaat om een *toegenomen aandacht voor economie en ondernemerschap*. Waar een betaalde baan belangrijker wordt als uiting van en middel tot maatschappelijke integratie, moeten natuurlijk ook de economische condities gecreëerd worden waaronder banengroei

mogelijk is. Er wordt gepoogd wijken aantrekkelijker te maken voor investeerders en potentiële werkgevers om zodoende de zo belangrijke geachte werkgelegenheid te stimuleren. Ook dat is een belangrijk verschil met de stadsvernieuwing zoals we die uit het verleden kennen. In het geval van Rotterdam kwam het in de jaren 70 van de vorige eeuw wel voor dat ondernemers – en dat ging zelfs zo ver dat ook kleine detailhandelaren daartoe werden gerekend – werden geweerd uit overleg- en inspraakprocedures met betrekking tot de vernieuwing van buurten en wijken. Zij werden beschouwd deel te hebben aan de kapitalistische logica die in de eerste plaats verantwoordelijk kon worden gesteld voor het verval van buurten en wijken. Nu zien we dat ondernemerschap op allerlei manieren wordt gestimuleerd. Bijvoorbeeld bij de integratie van migranten, waarbij vormen van ‘etnisch ondernemerschap’ in de mode zijn geraakt als vehikel tot sociale stijging en emancipatie. Maar ook in allerlei plannen die beogen regels en voorschriften te versoepelen in (potentiële) stadsvernieuwingsgebieden om zodoende ondernemerschap en de vestiging van bedrijvigheid te bevorderen. In Nederland is dit denkbeeld nooit veel verder dan de studeerkamer gekomen, maar in het buitenland zijn er wel voorbeelden waar dit idee is geconcretiseerd en uitgevoerd (Kloosterman et al., 1997).

De vierde overeenkomst betreft nieuwe vormen van planning en beleid die het karakter hebben van *convenanten of contracten*. Stadsvernieuwingsprogramma’s krijgen meer en meer de vorm van zakelijke overeenkomsten tussen quasi-marktpartijen. Centrale overheden sluiten overeenkomsten met lokale overheden waarbij de laatste zich verplichten bepaalde doelstellingen te realiseren door middel van financiële middelen die de centrale overheid ter beschikking stelt. Lokale overheden – gemeenten – sluiten soms op hun beurt weer contracten of convenanten af met deelgemeenten of wijken. Ook Europees geld wordt pas ter beschikking gesteld als nationale en/of lokale overheden zich committeren aan de eisen die Brussel stelt. Deze relatie tussen hogere en lagere overheden vraagt om een systeem van evaluatie en ‘monitoring’ van behaalde resultaten. In het Nederlandse Grote Steden Beleid (GSB), bijvoorbeeld, hebben gemeenten die overeenkomsten met de centrale overheid hebben gesloten zich vastgelegd op de reductie van de werkloosheid in geselecteerde stadsvernieuwingsgebieden met een bepaald percentage. De uitkomsten van beleid worden in het algemeen geëvalueerd

door teams van onafhankelijke deskundigen, voornamelijk wetenschappers verbonden aan universitaire instituten.

De vijfde en laatste overeenkomst die ik zou willen noemen, is het feit *dat stedelijke vernieuwing politiek nauwelijks een gecontesteerd beleidsterrein is*. Dat is wel anders geweest, zo weten we in ieder geval uit de recente Nederlandse politieke geschiedenis. De stadsvernieuwing was een belangrijk podium waarop politieke strijd werd geleverd. In Nederland strekte die periode zich grofweg uit tussen midden jaren 60 en begin jaren 80 van de vorige eeuw. De ernstige ongeregelheden tijdens de kroning van koningin Beatrix in 1980 in Amsterdam onder de leuze 'geen woning, geen kroning' waren sterk verbonden met, of werden althans gelegitimeerd door politieke strijd rond huisvesting, stadsontwikkeling en stadsvernieuwing. Die strijd heeft ertoe geleid dat er steeds meer een beleid werd gevoerd waarin de nadruk werd gelegd op 'bouwen voor de buurt'. Een beleid met tamelijk desastreuze gevolgen op de langere termijn, zoals we nu weten. Inmiddels is de sociaal-demografische samenstelling van de oude wijken sterk veranderd. Vanuit de buurten en wijken die nu onderhevig zijn aan stadsvernieuwing komt niet of nauwelijks meer een duidelijk gearticuleerd standpunt naar voren hoe die haar beslag zou moeten krijgen, laat staan dat er sprake is van politieke mobilisatie. Integendeel, het probleem is nu veeleer hoe bewoners die passief blijven te betrekken bij het stedelijke vernieuwingsproces. Stedelijke vernieuwing, ook als het om de in dat verband geformuleerde sociale doelstellingen gaat, is steeds meer een technocratische aangelegenheid geworden.

De overeenkomsten die ik zojuist kort heb aangeduid zijn zo frappant en zo sterk, dat er ook een grote overeenstemming in Europese landen is met betrekking tot problematische aspecten van de huidige stadsvernieuwingspraktijk. In de volgende paragraaf zal ik deze aspecten aan de orde stellen.

De paradox van de effectiviteit van de geïntegreerde wijkaanpak

Zelfs wanneer buurten of wijken erg op elkaar lijken als gekeken wordt naar relevante sociale indicatoren zoals werkloosheidspercentages, onveiligheid en onveiligheidsgevoelens, mobiliteit en doorstroming, armoede, het aandeel van migranten in de bevolking et cetera, dan nog kunnen er

verschillen bestaan tussen die gebieden die van grote invloed zijn op de effecten van een integrale wijkbenadering. Belangrijk is hier vooral de mate van sociale en politieke organisatie van buurten en wijken. In Rotterdam werden wijken geclassificeerd op drie verschillende dimensies – sociaal, economisch en fysiek – om te kunnen vaststellen welke er in aanmerking kwamen voor interventies in het kader van de geïntegreerde wijkaanpak. Er resulteerden zes zogenaamde ‘3 sterren wijken’ – anders dan in de *Guide Michelin* ging het hier om de slechtste, en niet om de beste scores op sociaal, economisch en fysiek vlak. In het kader van het UGIS project werden twee van die zes gebieden onderzocht, Hoogvliet en het Oude Noorden. In de loop van het onderzoek werd duidelijk dat Hoogvliet door allerlei betrokkenen als succesvol werd beschouwd als gekeken werd naar de resultaten die met de wijkaanpak werden geboekt, en het Oude Noorden als problematisch en minder succesvol. De verklaring voor die verschillende beoordeling was terug te voeren op een belangrijk verschil tussen beide geselecteerde wijken. In Hoogvliet waren er al voordat de wijkaanpak operationeel en effectief werd, plannen ontwikkeld voor de verbetering van de wijk. Een krachtadig bestuur van de deelgemeente had belangrijke actoren – waaronder vooral een woningcorporatie – geactiveerd en gemobiliseerd en zodoende een solide basis gelegd voor een daadkracht beleid. De geïntegreerde wijkaanpak was in die zin eigenlijk alleen maar een nieuw en additioneel instrument dat werd aangegrepen en ingezet voor het verder uitbouwen van beleid dat toch al op de rails was gezet. Meer in het algemeen maakte de deelgemeente, deels op grond van haar verleden, maar vooral ook ‘georganiseerd’ door de energieke en charismatische voorzitter van het deelgemeentebestuur, de indruk een sterke lokale identiteit en verbondenheid te hebben. In het Oude Noorden lag dat nogal anders. Het ging hier om een gebied dat het resultaat was van een bestuurlijke herindeling, waardoor het als het ware niet op de cognitieve kaart stond van vele betrokkenen. Bovendien werd de wijk geplaagd door een moeizame verhouding tussen lokale sociale werkers en ‘het stadhuis’. Hier verergerde de inzet van de geïntegreerde wijkaanpak bestaand wantrouwen en bestaande conflicten. De wijkaanpak werd door werkers in het veld gezien als een middel waarmee de (deel)gemeente haar greep op de wijk, en dus ook op hen, wilde versterken. De geïntegreerde wijkaanpak leidde aldus in eerste instantie niet tot een effectieve aanpak van problemen, integendeel. Achteraf gezien was het beter geweest als een minder

ambitieuze aanpak zou zijn gekozen, met kleinere en 'losse' projecten, en niet met een meer omvattend programma.

Het verschil tussen beide Rotterdamse wijken – maar het fenomeen is waarneembaar in andere wijken in andere steden en andere landen – laat zien dat om succesvol te zijn, een geïntegreerde wijkbenadering al een zeker niveau van sociale organisatie en politieke mobilisatie vooronderstelt en die niet vanuit het niets kan scheppen. Waar die organisatie en mobilisatie ontbreekt, kan een te ambitieuze interventie problemen zelfs verduurzamen en verergeren. Dit is een voorbeeld van wat ik de 'paradox van de effectiviteit van een geïntegreerde wijkaanpak' zou willen noemen. De wijkaanpak is bedoeld om het sociale potentieel van een gebied te mobiliseren, maar tegelijkertijd vooronderstelt ze een minimaal niveau van sociale organisatie, zeker met betrekking tot lokale professionals en andere relevante actoren, zoals corporaties.

De spanning tussen geïntegreerd beleid vanuit sociaal en geografisch perspectief

Wijken maken deel uit van een stad, en steden maken deel uit van stedelijke agglomeraties. Bij een 'integrale' benadering van wijken gaat het om een 'omvattende' benadering van vooral sociale problemen. Maar er kan zich een spanning voordoen tussen die wijkgerichte, integrale aanpak en belangen en overwegingen die betrekking hebben op een hoger sociaal-ruimtelijk schaalniveau. Een wijk maakt deel uit van een groter geografisch samenhangend geheel en vervult daar vaak ook een specifieke functie in. Een aanpak die zich te exclusief op een wijk richt, kan vanuit dat perspectief onrealistisch zijn en mogelijk zelfs schade berokkenen aan de ontwikkeling van de stedelijke regio in haar geheel. De wijkaanpak draagt het gevaar in zich het zicht op ruimere stedelijke ontwikkelingen kwijt te raken. Ik geef weer een voorbeeld dichtbij huis, uit Rotterdam. In Schiedamschen dijk – ook een gebied dat werd aangepakt met de geïntegreerde wijkaanpak – bedachten bewoners en lokale opbouwwerkers dat het een goed idee zou zijn een supermarkt te openen in het plangebied. Daar waren op het niveau van de wijk hele goede redenen voor aan te voeren. De publieke ruimte in het gebied was slecht van kwaliteit en kon wel een impuls en een zekere verlevendiging verdragen. Het gaat om een wijk die een betrekkelijk homogeen karakter heeft als het om stedelijke functies gaat. Mensen

zouden dichtbij huis boodschappen kunnen doen en niet een drukke verkeersweg hoeven oversteken naar een aangrenzend winkelcentrum. Daarenboven zouden enkele extra arbeidsplaatsen ook geen kwaad kunnen in een buurt met veel werkloosheid. Het plan dat op wijk- en buurniveau zo voor de hand lag en logisch leek, werd echter op het niveau van de stad verworpen. Daar was een simpele reden voor. In een aangrenzend gebied was juist de winkelinfrastructuur verstrekt. Nieuwe initiatieven in de buurt daarvan zouden de levensvatbaarheid van die infrastructuur verkleinen. Of, omgekeerd, het initiatief in Schiemonnd zou mogelijk niet levensvatbaar zijn vanwege de concurrentie van dat dichtbij gelegen winkelgebied. Een goed idee op wijkniveau bleek zo een slecht idee op een hoger ruimtelijk schaalniveau te zijn.

Een van de zwakke punten van de geïntegreerde wijkbenadering is dat die er naar tendeert buurten en wijken te isoleren van de ruimere stedelijke context waarvan ze deel uitmaken. Wijken worden dan bekeken als waren het steden op zichzelf, die dan ook dezelfde mate van compleetheid zouden moeten hebben waar het allerhande voorzieningen en bewonerscategorieën betreft, en waarbij alle bewoners 'aan boord' gehouden zouden moeten worden. Om die reden is de graad van mobiliteit – doorstroming van bewoners – vaak een maatstaf waarmee het functioneren van een wijk beoordeeld wordt. Een hoge mobiliteit wordt dan als een negatieve eigenschap gezien. Maar een stad heeft natuurlijk ook behoefte aan 'doorgangsgebieden' waar mensen die zich snel in de stad willen vestigen kunnen worden ondergebracht, ook al is dat dan tijdelijk.

We zien ook dat via de wijkaanpak gepoogd wordt de bevolkings-samenstelling van de wijken in kwestie meer 'evenwichtig' te maken: meer een dwarsdoorsnede van de gehele stedelijke bevolking naar leeftijd, sociaal-economische status en etnische achtergrond. Zo wordt feitelijk gepoogd een stad in de stad te maken. Maar het punt is dat, zoals gezegd, verschillende buurten en wijken ook verschillende functies in de stad vervullen. De concentratie van bepaalde bevolkingsgroepen en activiteiten heeft ook voordelen, want vormt ook een draagvlak voor soms vitale functies en stedelijke processen. Wanneer die verschillen helemaal worden uitgevlakt, kan dat negatieve consequenties hebben voor de bredere stedelijke context. Wanneer bijvoorbeeld alle goedkope, kwalitatief mindere huisvesting overall wordt uitgebannen – waar een massief ingezette wijkaanpak uiteindelijk toe leidt – kan dat negatieve consequenties hebben

als het gaat om de opvangcapaciteit van nieuwkomers in de stad, maar ook voor allerlei vormen van sociale, economische en artistieke creativiteit die behoefte hebben aan broedplaatsen: goedkope ruimten die in meerdere opzichten flexibel zijn. Wanneer alle stedelijke marginaliteit wordt opgeruimd, zou de stad kunnen gaan verliezen aan creatieve potenties.

Daar komt bij dat onder het regime van de wijkaanpak het ook steeds moeilijker wordt allerlei minder populaire activiteiten en groepen een plaatsje te geven. Het *not-in-my-backyard* syndroom zal steeds heviger worden en ook steeds minder makkelijker op te lossen naarmate beleid op een lager ruimtelijk schaalniveau wordt vorm gegeven, in laatste instantie op het niveau van de *backyard* zelf.

Een extreem voorbeeld van een onbalans tussen stad en wijk treffen we aan in Boedapest, Hongarije. Daar functioneren districten zo goed als steden in een stad. Deels heffen zij zelfs hun eigen belastingen. Dat leidt ertoe dat in het relatief rijke centrale district in Pest, op de rechteroever van de Donau, huren voor kwalitatief goede woningen lager kunnen zijn dan die voor slechtere woningen in de meer arme districten, zoals bijvoorbeeld het 9e district dat gekenmerkt wordt door grote aantallen slechte woningen.

Het probleem van verschillende kalenders

Tijd is een belangrijke factor in stedelijke vernieuwingsplannen en kan tot minstens drie verschillende problemen leiden. Eén probleem komt voort uit het punt dat ik al eerder noemde, namelijk dat stedelijke vernieuwingsprogramma's het karakter dragen van contracten of convenanten tussen verschillende partijen: de centrale overheid, gemeenten, deelgemeenten, particuliere instellingen et cetera. Op een bepaald punt in de tijd moeten de gestelde doelen zijn gerealiseerd en is verdere voortgang van de programma's niet meer gegarandeerd. In veel gevallen betreft het hier een periode waarin een centrale of lokale regering aan de macht is. Dit kan tot gevolg hebben dat stedelijke vernieuwingsprogramma's die langer duren dan de politieke cyclus, onderhevig zijn aan een zekere mate van onzekerheid. In de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet, bijvoorbeeld, is de tijdsperiode die is voorzien voor de sloop en nieuwbouw van grote delen van de woningvoorraad langer (12 jaar) dan die waarin de gemeente haar middelen begroot (8 jaar). Dat brengt

een zeker risico met zich mee met betrekking tot de uitvoering van het woningbouwprogramma.

Een tweede probleem met betrekking tot de tijdsdimensie is dat er een kloof kan bestaan tussen beleidsimplementatie en het optreden van beoogde effecten. Het minst problematisch in dit opzicht zijn de fysieke maatregelen. Ze zijn relatief goed planbaar, de resultaten snel zichtbaar en tastbaar. Maar voor veel maatregelen in de sociale sfeer ligt dat anders. Het is veel moeilijker om bijvoorbeeld het effect vast te stellen van scholingsprogramma's voor recent aangekomen migranten. Die effecten zullen in veel gevallen pas lang na afloop van die programma's merkbaar zijn. Meer in het algemeen is de inpassing en integratie van migranten een zaak van lange adem, waarbij het mogelijk zelfs een generatie duurt voor effecten duidelijk zichtbaar zijn. Wanneer in dit verband op korte en middenlange termijn doelen worden geformuleerd, zijn er twee mogelijkheden. De eerste is dat geformuleerde doelen te ambitieus en daarmee onrealistisch zijn. Dat zal dan onvermijdelijk resulteren in teleurstellingen en negatieve beoordelingen van het gevoerde beleid. De tweede is, dat doelen worden geformuleerd die weliswaar realistisch zijn, maar intrinsiek minder relevant zijn of mogelijk zelfs min of meer betekenisloos. De eerste mogelijkheid kan onder de noemer van het 'democratisch ongeduld' worden geschaard. Het duidelijkste voorbeeld is het ten doel stellen migranten in een periode van enkele jaren volledig te integreren. De tweede mogelijkheid heeft het voordeel dat doelen weliswaar realistisch zijn, maar dat het onduidelijk is welke waarde gehecht moet worden aan het realiseren ervan. Wat zegt bijvoorbeeld het aantal mensen dat zich heeft ingeschreven voor een bepaalde cursus die ze beter geschikt moet maken voor de arbeidsmarkt voor de feitelijke vergroting van hun arbeidsmarktkansen? We raken hier aan de waarde van te gebruiken sociale indicatoren. Dat is een probleem op zich, waarop ik terug zal komen.

Een derde probleem gerelateerd aan tijd ontstaat wanneer er een strikte en onverbiddelijke *deadline* gesteld wordt voor de aanwending van beschikbare financiële middelen. In situaties waarin er nog weinig traditie en competentie is in het opzetten van integrale stadsvernieuwingsprogramma's gaat er vaak veel tijd verloren aan het mobiliseren van relevante partijen, zelfs als die zich louter binnen de sfeer van de overheid bevinden. Er kan dan een situatie ontstaan dat budgetten uiteindelijk te snel moeten worden opgesoupeerd omdat anders het gevaar dreigt dat zij niet langer

beschikbaar zijn. Dat probleem heeft zich onder meer in de Italiaanse steden Genua en Napels voorgedaan. Beide steden kregen middelen van de Europese Unie, maar hadden veel tijd nodig om een stedelijk vernieuwingsprogramma te ontwerpen en de relevante ambtelijke diensten daarvoor te mobiliseren. Toen dat eenmaal het geval was, restte er nog maar zo'n korte periode voor de implementatie dat het beschikbare geld bijna in het wilde weg uitgegeven moest worden. De grote mate van flexibiliteit van de kant van de EU, die behoudens het tijdstip waarop het beschikbaar gestelde budget besteed moest zijn weinig substantiële eisen stelde aan de besteding van gelden, werd aldus teniet gedaan door een te strak tijdsplan.

Het probleem van het sturen van de economie op wijkniveau

Zoals ik eerder aangaf, is de meest belangrijke sociale doelstelling van de meeste stadsvernieuwingsprogramma's het laten dalen van werkloosheid. Om die reden is het economisch aspect van stedelijk beleid steeds belangrijker geworden. Aan de ene kant worden er allerlei projecten opgezet die mensen naar de arbeidsmarkt moeten geleiden. Er worden informatiebanken met vacatures opgezet, trainingen georganiseerd variërend van het vinden van vacatures, het schrijven van sollicitatiebrieven, het voeren van sollicitatiegesprekken tot vakinhoudelijke cursussen van allerlei soort. Aan de andere kant wordt gepoogd achterstandsgebieden aantrekkelijk te maken voor investeerders, privaat kapitaal en potentiële werkgevers. Dat gebeurt met name in stedelijke gebieden waar veel traditionele industriële werkgelegenheid is wegge gevallen.

Als we naar de ervaringen kijken in de verschillende Europese steden, dan blijkt het niet mee te vallen op wijkniveau tot een goede balans te komen tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. In die gevallen waar er daadwerkelijk nieuwe werkgelegenheid is gerealiseerd, heeft dat meestal één van twee vormen aangenomen. De eerste is, dat voormalige industriegebieden – waaronder ook oude pakhuizen en havengebieden – zijn getransformeerd tot moderne *businessparks*. De tweede vorm betreft meer verspreide werkgelegenheid in te vernieuwen gebieden van wat kleinere schaal. Dit patroon treffen we bijvoorbeeld vaak aan in gebieden die onderhevig zijn geweest aan *gentrification*. In beide gevallen is de nieuw

gevestigde werkgelegenheid niet altijd ten goede gekomen aan de plaatselijke werklozen.

Een sprekend voorbeeld is de wijk Cornigliano in Genua, die na de Tweede Wereldoorlog in een snel tempo industrialiseerde, waarbij de staalindustrie en haven gerelateerde activiteiten dominant waren. In de jaren 80 van de vorige eeuw, verloor het gebied 30% van haar industriële werkgelegenheid. Daar kwam nog bij dat grote delen van het voormalige industriegebied ernstig verontreinigd bleken te zijn. Beter opgeleide kinderen uit de arbeidersfamilies die het zich konden veroorloven, verlieten de wijk in de loop van de jaren 90. Door de fysieke herstructurering van de wijk is er veel nieuwe werkgelegenheid aangetrokken. Maar een heel groot deel van degenen die nu in de wijk werk hebben gevonden zijn forensen, afkomstig uit andere delen van de stad. In termen van het aantal geschapen arbeidsplaatsen is de stadsvernieuwingsoperatie erg succesvol geweest. Maar die arbeidsplaatsen zijn niet echt ten goede gekomen aan lokale werklozen. Dit is een trend die een meer algemeen karakter heeft. We hebben in ons land in de tweede helft van de jaren 90 ook gezien dat de vele nieuwe arbeidsplaatsen die zijn ontstaan niet zozeer door de langdurig werklozen zijn ingenomen, maar door nieuwkomers op de arbeidsmarkt. In de onderste lagen van de van de diensteneconomie zijn het niet zozeer de voormalige industriearbeiders die werk gevonden hebben, maar jongeren en (herintredende) vrouwen.

In veel gevallen is er een *mismatch* tussen nieuwe werkgelegenheid en het lokale arbeidsaanbod. Maar dat blijkt niet altijd uit de sociale indicatoren die worden gebruikt om stadsvernieuwingsprogramma's te evalueren. Daar wordt in veel gevallen alleen melding gemaakt van het aantal nieuwe arbeidsplaatsen, los van wie die heeft ingenomen. Wat er in de praktijk gebeurt, lijkt veel op wat er in Nederland in de jaren 70 gebeurde na de sluiting van de mijnen in Limburg, toen daar als compensatie een universiteit in Maastricht werd gesticht. Er zijn daar voor zover ik kan nagaan uiteindelijk maar weinig ex-mijnwerkers tot hoogleraar benoemd.

Nog los van deze *mismatch*, is er het probleem dat een groeiend deel van de economie een internationaal karakter draagt. Waar het steeds moeilijker wordt voor nationale overheden die internationaliserende economie te sturen, is dat natuurlijk nog veel moeilijker op het niveau van steden en wijken. De mogelijkheden om op lokaal niveau de economie te sturen, zijn uiterst beperkt. Het lijkt erop dat de enige mogelijkheid is aan te

sluiten op trends die zich toch al aftekenen. Zo kunnen bijvoorbeeld wijken met een rijke historie inspelen op het toerisme, een van de snelst groeiende economische sectoren in de afgelopen decennia. Zelfs wijken met een slechtere reputatie kunnen daarvan profiteren. Een mooi voorbeeld is het 'Quartieri Spagnoli' in Napels, de dichtst bebouwde buurt van de stad, bekend om haar armoede, criminaliteit en informele economie, dichtbij het centrum en grenzend aan de trendy winkelstraat de Via Toledo. De wijk is nog steeds dicht bevolkt, maar minder dan in het verleden, vooral omdat veel mensen vertrokken zijn na de aardbeving in 1980. De wijk toont nu duidelijk tekenen van gentrificatie, onder meer tot uiting komend in de vestiging van een 4-sterren hotel in het midden van de wijk. Het is niet erg gewaagd te voorspellen dat de buurt op niet al te lange termijn zal uitgroeien tot een historisch-toeristische trekpleister, waar bezoekers kunnen zien hoe het ooit was. Tegen die tijd zullen waarschijnlijk veel armere bewoners zijn vertrokken, deels ook omdat zij door stijgende onroerend goedprijzen uit de wijk zullen worden gedrukt.

Niet alle buurten hebben natuurlijk het potentieel om uit te groeien tot een toeristische attractie. Vooral de perifere naoorlogse hoogbouwwijken hebben niet veel aanknopingspunten in dit opzicht. Vanuit economisch perspectief komt het erop neer dat wijken, zoals gezegd, eigenlijk alleen maar aansluiting kunnen vinden bij bestaande trends. *Fit the local into the global* is eigenlijk de strategie die gevolgd moet worden.

Problematische indicatoren

Ik heb al eerder aangegeven dat indicatoren een belangrijke rol spelen als het gaat om na te gaan wat de effecten zijn van beleid, vooral omdat stedelijke vernieuwingsprogramma's het karakter van contracten of convenanten hebben. Op een gegeven moment moet dan worden vastgesteld wat er is bereikt. Daarvoor worden allerhande sociale indicatoren gebruikt. Hierbij doen zich verschillende problemen voor.

In de eerste plaats is het niet altijd duidelijk of een score op een bepaalde indicator het resultaat is van beleid of van meer algemene ontwikkelingen. Gedurende de tweede helft van de jaren 90 is de werkloosheid in Nederland bijvoorbeeld sterk gedaald. Dat was een algemene trend, die overal waarneembaar was. Als nu stedelijke vernieuwingsplannen beoordeeld worden op de mate waarin werkloosheid is

gedaald – een belangrijke maatstaf, zoals ik eerder heb aangegeven – dan zou die algemene ontwikkeling onderscheiden moeten worden van een specifieke inspanning met betrekking tot een bepaalde wijk. Dat is nog niet zo eenvoudig om te doen. Eén mogelijkheid is een vergelijking te maken met een wijk waar niks is gebeurd en die dezelfde problematiek had als de wijk waarop wel beleid gevoerd is.

In de tweede plaats kunnen indicatoren misleidend zijn. Wanneer bijvoorbeeld het aantal werklozen in een wijk constant is gebleven en het aantal mensen dat een uitkering heeft ook niet is gedaald, wil dat nog niet zeggen dat het beleid heeft gefaald. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk – en zelfs waarschijnlijk – dat mensen die erin slagen een baan te krijgen, en daarmee hun levensstandaard verbeteren, op een gegeven moment ook hun woonsituatie zullen verbeteren en daardoor mogelijk de wijk zullen verlaten. Het is een sociologische wetmatigheid dat mensen opwaartse sociale mobiliteit vertalen in geografische mobiliteit. Dat zien we nu in Nederland ook al gebeuren bij succesvolle leden van minderheidsgroepen die de stad verlaten. Zo verlaten er nu inmiddels meer Surinamers Amsterdam dan er naar toe komen (Burgers, 2002). Een stedelijk vernieuwingsprogramma kan succesvol zijn en juist *daardoor* leiden tot het verhuizen van mensen die hun positie dankzij dat programma versterkt hebben. Te simpele indicatoren die alleen een bestandsopname weergeven van werkloosheidscijfers zullen een dergelijke dynamiek missen.

In de derde plaats bestaan er substantiële verschillen tussen 'objectieve' en 'subjectieve' indicatoren. Er kunnen ook verschillen bestaan tussen wat bewoners ervaren en wat politici en professionals vinden. Het Rotterdamse Hoogvliet is, zoals ik al opmerkte, een in Nederland als tamelijk succesvolle bekend staande stadsvernieuwingswijk. Desondanks was er daar geen noemenswaardig verschil met andere wijken in stemgedrag als het ging om de LPF en Leefbaar Rotterdam. Als we de stemmen op deze partijen als een proteststem zien, dan doet Hoogvliet het dus niet beter dan andere Rotterdamse wijken. Het aspect van veiligheid en geborgenheid speelde bij het kiezen op deze partijen een belangrijke rol. Dat maakt ook duidelijk dat zelfs zulke grootschalige ingrepen als in Hoogvliet worden gerealiseerd niet meteen tot een heel andere kijk op de wereld leiden van de mensen die ermee te maken hebben. Stenen veranderen mensen kennelijk niet wezenlijk.

De illusie van een integraal beleid

Zoals ik al opmerkte is een van de belangrijkste redenen voor het volgen van een wijkgerichte aanpak het integrale karakter ervan. Daarmee zouden allerhande problemen het meest effectief kunnen worden bestreden. Eerder hebben we gezien dat deze zienswijze gerelativeerd moet worden in die zin, dat deze benadering in sommige gevallen niet het gewenste resultaat heeft. In gebieden die gekenmerkt worden door grote conflicten, kan de wijkbenadering die conflicten verdiepen en verergeren of minstens verduurzamen. 'Integraliteit' moet ook worden nagestreefd op het niveau van programma's en niet zozeer op het niveau van projecten. Wanneer ambtenaren over allerlei mogelijke zaken moeten communiceren met allerlei andere mogelijke betrokkenen, dreigt er uiteindelijk een situatie waarin stedelijke vernieuwing het karakter krijgt van een permanente *debating club*. Of, zoals een opbouwwerker in de Rotterdamse wijk Hoogvliet het meer bargoens uitdrukte, toen we hem tijdens een interview vroegen hoe zijn werkdag eruit zag: 'Ik zit de hele dag te lullen'.

Een ander punt dat men zich moet realiseren, is dat een integrale benadering een middel is, en geen doel. Maar wat is het doel? Wanneer gesteld wordt dat stedelijke vernieuwing een integraal karakter moet hebben, zal er niemand zijn die dat tegen spreekt. De logische volgende stap is dan te proberen de gemeentelijke organisatie zo te veranderen dat die zo veel mogelijk aansluit bij die integrale aanpak. Maar hierbij doet zich het probleem voor dat stedelijke vernieuwing niet het enige beleidsterrein van een gemeente is. Er zijn ook pleidooien voor een 'integraal beleid' vanuit hele andere beleidsterreinen: onderwijs, veiligheid, welzijn et cetera. En die zouden ook gevolgen moeten hebben voor de gemeentelijke organisatie. Maar het punt is natuurlijk, dat niet al die claims tegelijkertijd gerealiseerd kunnen worden. En daarom is er altijd een grens aan hoe ver 'integraliteit' kan gaan. En dat heeft weer tot gevolg dat er altijd een spanning zal blijven tussen wat buurten en wijken voor wenselijk achten aan de ene kant, en de gemeente aan de andere.

Een laatste punt dat nog moet worden aangestipt is dat het proces van privatisering dat we in alle Europese landen tegenkomen, beperkingen oplegt aan een integrale aanpak. De toegenomen zelfstandigheid van bijvoorbeeld de woningcorporaties heeft het voor de steden moeilijker gemaakt stadsvernieuwing te regisseren. Corporaties kunnen niet meer zo gemakkelijk gestuurd worden in het stedelijke vernieuwingsbeleid.

Voorbeelden van de disfuncties van te ver doorgevoerde privatisering zijn in overvloed te vinden in de voormalige socialistische landen in midden en oost Europa. Grote delen van de woningvoorraad zijn geprivatiseerd en voor geringe, soms symbolische bedragen overgedragen aan de bewoners. Die bewoners ontberen meestal de financiële middelen om hun vaak onderkomen woningen structureel op te knappen. Zij hebben enerzijds de begeerde status van huiseigenaar bereikt, maar hebben tegelijkertijd niet voldoende welstand om hun nieuw verworven bezit op een adequate manier te onderhouden.

Conclusie

In het voorgaande heb ik laten zien dat er een grote mate van overeenstemming bestaat tussen stedelijke vernieuwingsprogramma's zoals die in verschillende landen in Europa worden geconcipieerd en geïmplementeerd. Dat betekent ook dat er veel overeenkomsten zijn omtrent de problematische kanten van die programma's. Die hebben betrekking op de sociale organisatie van de wijken waarop beleid wordt gericht, de spanning tussen wijk en stedelijke regio, de verschillende kalenders van betrokken actoren en instanties, de sturing van de economie op wijkniveau, de problematiek van de waarde van gehanteerde sociale indicatoren en te hoog gespannen verwachtingen van een integrale benadering van problemen. Bij wijze van conclusie wil ik mijn bijdrage beëindigen met een aantal stellingen, voortvloeiend uit het voorgaande betoog.

- Wijken die beter sociaal georganiseerd zijn en een duidelijke lokale identiteit hebben, doen het beter als object van een geïntegreerde wijkaanpak dan wijken die minder georganiseerd zijn en een gebrek aan lokale identiteit hebben. De Aktiegroep Het Oude Westen kanaliseerde in Rotterdam in de jaren zeventig de spanningen in de wijk rondom de massale komst van gastarbeiders en de dreigende stadsvernieuwing. In tegenstelling tot de Afrikaanderwijk (waar in 1972 etnische rellen uitbraken) was de wijk goed georganiseerd en beschikte over een lokale vitaliteit om problemen tegemoet te treden. Wiebe de Jong beschrijft het proces minutieus in zijn fraaie dissertatie.

- De tijdsspanne waarin de effecten van een stedelijk vernieuwingsprogramma zichtbaar worden is in veel gevallen langer dan die waarin er verkiezingen worden gehouden. Dat feit kan negatieve gevolgen hebben voor de continuïteit en duurzaamheid van die programma's.
- De economische dimensie van stedelijke vernieuwingsprogramma's is de minst stuurbare en beïnvloedbare. In die gevallen waarin er nieuwe werkgelegenheid gecreëerd wordt, is de relevantie daarvan voor de lokale bevolking niet altijd duidelijk.
- Sociale indicatoren die worden gebruikt voor de evaluatie van stedelijke vernieuwingsprogramma's zijn vaak problematisch omdat ze niet onderscheiden tussen algemene ontwikkelingen en de effecten van beleid. Daar komt nog bij dat er vaak sprake is van een discrepantie tussen wat formele indicatoren suggereren en hoe bewoners de kwaliteit van leven evalueren in hun wijk.
- Het integrale karakter van stedelijke vernieuwingsprogramma's zal altijd beperkt zijn omdat 'integraliteit' een leidend principe is op meerdere beleidsterreinen. 'Integraliteit' is van belang op het niveau van programma's en maar niet op het niveau van projecten.
- Een te rigoureuze toegepaste wijkbenadering heeft als risico dat die contraproductief is in het licht van de ontwikkeling van de stad en de stedelijke regio in haar geheel.

Literatuur

- Anderson, Elijah (1990). *Streetwise. Race, Class, and Change in an Urban Community*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Burgers, Jack (2002). *De gefragmenteerde stad*. Boom, Amsterdam.
- Kloosterman, Robert, Joanne van der Leun & Jan Rath (1997). *Over grenzen. Immigranten en de informele economie*. ERCOMER/IMES, Utrecht, Amsterdam.
- Wilson, W.J., (1996). *When work disappears*. Boston: Harvard University Press.

8

Wiebe de Jong: Activistisch onderzoeker, onderzoekende activist of geen van beide?

Kees Masson
Seraphim Karyotis

In de verschillende bijdragen in deze vriendenbundel wordt op uiteenlopende wijzen en in verschillende bewoording uiting gegeven aan de waardering voor de bijzondere wijze waarop Wiebe de Jong zijn wetenschappelijk werk heeft weten te combineren met maatschappelijke betrokkenheid. Tegelijkertijd moet ervoor worden gewaakt dat een te eenzijdige voorstelling van zaken wordt gegeven. Wiebe onderscheidt zich in het bijzonder door de wijze waarop hij basisdilemma's, waarvoor elke wetenschapper zich geplaatst ziet, weet te hanteren zonder daarbij 'eenvoudige' keuzes te maken.

Basisdilemma's spelen op verschillende vlakken zoals de basishouding van waaruit wetenschap wordt bedreven als op het inzichtelijke vlak wat de intellectuele uitdaging van wetenschappelijke inzichtvorming zou moeten zijn. Dilemma's wat betreft de vraag vanuit welke basishouding wordt vertrokken zijn onder andere: het dilemma tussen betrokkenheid of distantie. Naast de basishouding van waaruit wetenschap wordt bedreven spelen dilemma's op het inzichtelijk resp. intellectuele vlak zoals enerzijds de noodzaak van vereenvoudiging om tot theoretische grip te komen versus de verleiding om daarbij geen recht meer te doen aan complexiteiten zoals die spelen en in de valkuil van theoretische oversimplificering te vallen. Alsmede het dilemma van theorie en praktijk. Is de vermeerdering van wetenschappelijk theoretisch inzicht doel op zich of

dient dit uiteindelijk of mede bij te dragen aan het oplossen van maatschappelijk vraagstukken en problemen.

Wiebe weet deze dilemma's op een geheel eigen wijze te hanteren. Niet door deze dilemma's voor zichzelf op te lossen door het maken van eenvoudige keuzen en daarmee aan deze dilemma's geen recht meer te doen. Hij heeft daarbij wel zijn eigen keuzes gemaakt die bewondering afdwingen en waarbij getracht wordt deze dilemma's te hanteren en recht te doen.

Het is hier niet de plaats om in algemene zin uitgebreid bij de aard van en de verschillende visies en benaderingen op de geschetste dilemma's in te gaan. Wij willen slechts illustreren aan de hand van concrete voorbeelden, hoe door hem op productieve wijze met deze dilemma's wordt omgegaan en maatschappelijke betrokkenheid en wetenschap met elkaar in een productieve verhouding worden gebracht. Daarmee zullen we enkele kernaspecten duiden waar wetenschappelijk onderzoek voor hem op gericht dient te zijn. Kernaspecten, die te zien zijn als de rode lijn(en) in zijn wetenschappelijk werk. Zij vormen de verbindende elementen in het uiteenlopende onderzoek dat hij heeft verricht. We zullen daarbij putten uit het brede scala van onderzoek waarin hij een belangrijke rol heeft gespeeld. Onderzoekingen zoals onder meer: onderzoek naar onderwijsleerresultaten van allochtonen leerlingen in het basisonderwijs, interetnische verhoudingen in een oude stadwijk, buurtbemiddeling, participatie van leerlingen in het VMBO, criminaliteit onder jeugdige Antillianen in de regio Rijnmond, integratie op de arbeidsmarkt van hoog opgeleide vluchtelingen en ontwikkelingsgericht onderzoek naar het project Thuis op Straat gericht op kinderen en jongeren in de buitenruimte in woonwijken.

Rode lijnen

1. Onderzoek naar maatschappelijke vraagstukken en kwetsbare groepen gecombineerd met de basisinsteek van participatie en emancipatie.

De voor Wiebe interessante vraagstellingen komen voort uit maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen, mede zoals hij deze waarnam in de oude wijk waar hijzelf woonachtig is. In vrijwel al het onderzoek is de onderstroom van betrokkenheid bij kwetsbare groepen en een oriëntatie op

participatie en emancipatie herkenbaar. Vaak vooruitlopend op officiële probleemdefinities. In de 70-er jaren leek het vraagstuk van integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving zich in beleidsstukken en de wetenschappelijke aandacht in belangrijke mate te beperken tot het vraagstuk van buitenlandse werknemers en de huisvesting daarvan. Door het volgen van de ontwikkelingen in het Oude Westen signaleerde hij toen al een toenemende vestiging van buitenlandse gezinnen met kinderen en de opgaven die dat voor het basisonderwijs met zich mee bracht. Samen met de directies en leerkrachten van het basisonderwijs zijn toen de onderwijsleerachterstanden van allochtone leerlingen in kaart gebracht vanuit het besef dat achterblijvende onderwijsleerprestaties een zeer remmend effect hebben op emancipatie en participatie. Pas daarna is dit een belangrijk onderwerp geworden in het wetenschappelijk onderzoek en het onderwijsbeleid.

Nadat Wiebe jarenlang actief was geweest binnen het Oude Westen, gericht op verbetering van de woon- en leefomgeving waarbij tegelijkertijd de omslag plaats vond van een traditionele Nederlandse arbeiderswijk naar een multicultureel samengesteld wijk heeft hij zijn kennis en inzicht verwoord in zijn proefschrift 'Inter-etnische verhoudingen in een oude stadwijk'.

Bij het project Buurtbemiddeling stonden de problemen en conflicten tussen bewoners in woonwijken onderling centraal. Toenemende pluriformiteit wat betreft leefstijlen en toenemende etnische diversiteit, taalproblemen en meer algemene sociologische veranderingen als individualisering impliceerden niet alleen een potentiële toename van conflicten tussen burens en buurtbewoners, maar tegelijkertijd tot een afname van het conflictoplossend vermogen. Het project buurtbemiddeling richt zich nadrukkelijk niet alleen op het in kaart brengen van dit vraagstuk maar ook op het toetsen van nieuwe interventiemethoden. Buurtbemiddeling is gericht op het ondersteunen van bewoners bij hun onderlinge conflicten in plaats van hen deze conflicten uit handen te nemen.

Op verzoek van de politie in de regio Rijnmond is er onderzoek gedaan naar de criminaliteit van Antilliaanse jongeren in deze regio. Naast het in kaart brengen van de omvang en aard van criminaliteit onder Antilliaanse jongeren, is grondig op theoretisch niveau geanalyseerd welke de achterliggende factoren hierbij zijn en zijn in het verlengde hiervan concrete voorstellen gedaan hoe hiermee om te gaan. Voorstellen die zowel

een stringentere repressie als meer initiatieven gericht op participatie en emancipatie omvatten.

Het vraagstuk van vluchtelingen kent twee kanten: de toelating van vluchtelingen en de integratie van toegelaten vluchtelingen. Tot op heden domineert vrijwel exclusief het eerste vraagstuk, weinig tot zeer weinig aandacht bestaat er voor de integratie van toegelaten vluchtelingen die een verblijfstitel is verleend. Het onderzoek naar de integratie van hoogopgeleide vluchtelingen richtte zich op het achterhalen van de factoren en processen die ertoe bijdragen dat de integratie van hoogopgeleide vluchtelingen in de Nederlandse arbeidsmarkt zo moeizaam verloopt als mede het aangeven van mogelijkheden om dit te verbeteren. Uniek bij dit project is dat een zestal hoogopgeleide vluchtelingen als onderzoeksassistenten bij het onderzoek betrokken zijn.

Het nog lopende onderzoek naar het project 'Thuis op Straat' richt zich op het functioneren van en het sociale klimaat in de buitenruimte. Er is sprake van een afnemende betrokkenheid op de buitenruimte van wijkbewoners, de buitenruimte wordt in toenemende mate als onveilig ervaren en daarmee niet geschikt voor kinderen om buiten te spelen. Hoewel het beleid dat gevoerd wordt ter bevordering van de veiligheid in de woonwijken voornamelijk van repressieve aard is (meer toezicht, meer regelhandhaving, meer blauw op straat) kenmerkt dit project zich door een meer preventieve aanpak, waarbij het zich mede richt op participatie van buurtbewoners en het bevorderen van samenwerking tussen wijkgerichte instellingen.

Duidelijk is de rode lijn in al dit onderzoek dat het zich richt op maatschappelijke vraagstukken en meer kwetsbare groepen: (migranten) kinderen, kinderen in oude stadwijken, migranten, vluchtelingen, criminele jongeren, leerlingen in het VMBO. Maar tevens op de mogelijkheden tot het bevorderen van participatie en emancipatie van deze groepen. Tevens is dit een uitdrukking van zijn grote maatschappelijke betrokkenheid. Maar tegelijkertijd is er ook sprake van distantie. Distantie die meer ligt op het vlak van wetenschappelijk theoretische analyse.

2. Wetenschappelijk brede en diepgaande analyse en triangulatie van onderzoeksmethoden als noodzakelijke bouwstenen voor verbetering

Er zijn in de sociale wetenschappen een tweetal basiseuvels respectievelijk uitdagingen aan te wijzen. De eerste is dat uitgaande van het onderscheid in analyseniveaus van het macroniveau, het mesoniveau en het microniveau betrekkelijk weinig wordt geprobeerd deze verschillende niveaus met elkaar in verband te brengen (zie o.a. Engbersen, 1999). Hoewel dit voor een goed inzicht in maatschappelijke verschijnselen en problemen onontbeerlijk is, blijkt dat men zich veelal op één niveau beweegt. Zo kennen we bijvoorbeeld binnen de sociologie de macro-theoretische verhandelingen over modernisering en andere meer grote veranderingen zoals die zich in de samenleving voltrekken. Op het mesoniveau worden er studies gedaan naar het functioneren van organisaties en op het microniveau vinden tal van gevalsstudies en onderzoek naar 'best practices' plaats. De uitdaging is voor Wiebe om in weerwil van hetgeen vrij gebruikelijk is binnen de wetenschap altijd een poging te doen in de analyse deze verschillende niveaus met elkaar in verbinding te brengen, vanuit de overtuiging dat hierin én een wetenschappelijke uitdaging ligt én dat dit noodzakelijk is vanuit het oogpunt van het zoeken naar concrete en werkzame verbeteringsmogelijkheden. De meest duidelijke voorbeelden hiervan zijn te vinden in zijn studie naar interetnische verhoudingen in een oude stadwijk en de studie naar criminaliteit onder Antilliaanse jongeren. Behalve het leggen van verbindingen tussen de verschillende niveaus van analyse is deze laatste studie een goed voorbeeld van het betrekken van bestaande sociologische, criminologische, antropologische en sociaal-psychologische inzichten op elkaar. Van het betrekken van verschillende disciplines is hij een groot voorstander.

Een degelijke wijze van brede theoretisch-analytische reflectie waarbij de verschillende niveaus van analyse en de verschillende theoretisch disciplinaire invalshoeken met elkaar in verband worden gebracht, kan niet anders plaatsvinden dan met de noodzakelijke wetenschappelijke distantie. Daar waar in de voorgaande paragraaf is betoogd dat maatschappelijke betrokkenheid en gevoeligheid voor de ontwikkeling van maatschappelijke vraagstukken belangrijke krachten zijn achter de vraagstellingen die door hem onderzocht zijn, gaat dit gepaard

met de noodzakelijke wetenschappelijke distantie op het theoretisch-analytische niveau.

Een tweede euvel in de wetenschap is de vruchteloze methodenstrijd, waarbij nogal wat onderzoekers die zich verbonden voelen met een bepaalde methode (kwalitatief dan wel kwantitatief) de waarde van andere methoden bestrijden. Onderzoek waar Wiebe bij betrokken is geweest, is zowel kwalitatief als kwantitatief van aard. Maar ook veelal een combinatie van deze twee. De vraag welke methode(n) zouden worden gehanteerd werd afhankelijk gesteld van de aard van de onderzoeksvraag en onderzoekssubjecten. Ook op het vlak van methoden van onderzoek werd geprobeerd deze waar mogelijk juist met elkaar in verbinding te brengen.

3: Het belang van de context en woonwijken als een van de interessante contexten voor bestudering van maatschappelijke vraagstukken.

Een brede wetenschappelijke analyse dient voor Wiebe aandacht te besteden aan de gegevens van de sociale context. Veel sociaal wetenschappelijk onderzoek besteedt echter vaak nauwelijks of geen aandacht aan contextuele gegevens. Maar dit geldt niet alleen voor sociaal wetenschappelijk onderzoek. Een overeenkomstige kanttekening kan gemaakt worden bij het ontwikkelen van op verandering/verbetering gerichte methoden, werkwijzen of interventieprojecten. Een betrekkelijk nieuwe loot aan de stam is in dit verband het beschrijven van zogenaamde 'best practices', waarbij succesvolle werkwijzen (in een bepaalde context) worden beschreven. Dit vanuit de idee dat succesvolle projecten navolging verdienen. De ervaring leert evenwel dat het succes vaak lang niet altijd – ook niet bij een goede beschrijving – overdraagbaar en herhaalbaar blijkt te zijn. Een van de verklaringen hiervoor ligt mogelijk aan specifieke factoren in de betreffende context. Anderzijds geldt dat hoewel elke context zijn eigen specificiteit kent dit zeker niet altijd hoeft te verhinderen dat de kennis die uit contextgebonden werkwijzen en onderzoek voortkomt ook buiten die context bruikbaar is. De 'lessen' en thema's uit dergelijk onderzoek kunnen exemplarisch zijn voor andere sociale contexten. Wenselijk zo niet noodzakelijk is evenwel, dat deze contextuele factoren aandacht krijgen en mede getoetst worden aan andere praktijken in plaats van daaraan voorbij te gaan.

De wijk is een belangrijke sociale context om maatschappelijke vraagstukken en problemen te bestuderen. Maar lang niet voor alle maatschappelijke verschijnselen en problemen is deze context even relevant. Ook moet ervoor worden gewaakt dat meer maatschappelijke macrogegevenheden uit het oog verloren worden. Wijken zijn – min of meer – ook een onderdeel van de bredere samenleving en geen eilanden waarop mensen wonen en samenleven. Bij de zogenaamde wijkgerichte aanpak lijken deze noties soms wel wat uit het oog verloren te worden. Aandacht en belangstelling bij Wiebe voor de wijk als belangrijk sociaal kader waarin mensen in uiteenlopende wijzen gemeenschappelijkheden en bindingen hebben, maar ook die mede bepalend zijn voor de kansen die mensen krijgen. In zijn studies waarin de wijk als sociale context een onderdeel vormde, werd dit altijd gezien als een determinant naar andere. Daarnaast zijn er ook studies verricht (hoogopgeleiden vluchtelingen, criminaliteit onder Antilliaanse jongeren, alternatieve straffen in het amateur jeugdvoetbal) waarin de wijk geen centraal aandachtspunt vormde. Een al te sterke associatie van Wiebe met wijken is dan ook misplaatst en doet hem onrecht.

4. Onderzoek gericht op verandering: ontwikkelingsgericht onderzoek

Veel meer dan gebruikelijk in sociaal-wetenschappelijk onderzoek, moet onderzoek voor Wiebe zich richten op maatschappelijke vraagstukken. Deze problemen dienen niet alleen in kaart gebracht te worden, maar ook zo mogelijke een bijdrage leveren aan verandering. Dit kan op uiteenlopende wijzen: door beter inzicht te creëren in vraagstukken en problemen, door beter inzicht in bedoelde en onbedoelde gevolgen van gedrag en de sociale context waarbinnen dat gedrag plaatsvindt maar ook door de handelingscompetenties van de betrokkenen te vergroten. Voorbeelden waarbij deze aspecten duidelijk zijn terug te vinden, zijn onder meer het onderzoek naar leerprestaties van allochtone kinderen, het onderzoek naar Buurtbemiddeling, het onderzoek naar criminele Antillianen en het nog lopende ontwikkelingsgerichte onderzoek naar Thuis op Straat.

Bij dit onderzoek is kenmerkend dat de relatie van de onderzoeker met de opdrachtgever en de onderzoekssubjecten van een andere aard zijn dan in meer traditioneel onderzoek. Centraal in deze relatie staat de participatie en medeverantwoordelijkheid van de opdrachtgever/subjecten in

het bepalen van de concrete vraagstellingen, het interpreteren van de resultaten en het bepalen van (beleids)implicaties van de bevindingen. Naast traditionele (zowel kwantitatieve als kwalitatieve) onderzoekstechnieken, vormen discussies over de eigen werkzaamheden en activiteiten van de onderzochten met de onderzoeker een belangrijke onderzoekstechniek. Dit om tot gedeelde probleemdefinities van de onderzochten te komen die de basis voor verandering vormen (en daarmee ook draagvlak hebben). De onderzochten worden beschouwd als de belangrijke deskundigen, niet de onderzoeker zelf. Het onderzoeksprogramma staat in principe op hoofdlijnen vast, maar wordt nader ingevuld in dialoog met de opdrachtgever/subjecten en kenmerkt zich daarmee door flexibiliteit.

Wat we nu duiden als ontwikkelingsgericht onderzoek, daarvan is de eerste aanzet al aan te treffen in het onderzoek naar de leerprestaties van allochtone leerlingen. Daarbij vond uitvoerig overleg plaats met de directeuren en hun teams. Overleg over de vraagstelling, de onderzoeksinstrumenten (schoolvorderingentests) die dienden aan te sluiten bij de wijze van werken op de scholen, maar ook de actieve participatie van de leerkrachten bij het verzamelen van de gegevens. Bij buurtbemiddeling is er sprake geweest van intensief overleg en afstemming met de opdrachtgever(s) bij de opzet en bij de rapportage en bij de implementering van de bevindingen. Intensief is het contact geweest met de politie bij het onderzoek naar de criminaliteit onder Antilliaanse jongeren. Het ontwikkelingsgerichte onderzoek bij TOS-project is niet een volledig nieuwe wijze van werken en kan niet los gezien worden van de voorgaande onderzoekingen. Deze wijze van onderzoek doen is veeleer te duiden als de uitkomst van een proces. Een zoektocht naar hoe de betrokkenheid bij en het draagvlak onder de onderzoekssubjecten voor onderzoek te vergroten.

Dit was ook de ambitie van hetgeen voorheen in de sociale wetenschappen aangeduid werd als 'actieonderzoek'. Deze vorm van onderzoek is evenwel uit de gratie van de wetenschappelijke wereld geraakt. Een belangrijke kritiek op het actieonderzoek is dat er geen balans bestaat tussen maatschappelijke betrokkenheid en wetenschappelijke distantie maar dat er verstrengeling van belangen optreedt. Juist op dit punt onderscheid het ontwikkelingsgerichte onderzoek zich van het actieonderzoek van weleer. Hoewel er sprake is van een vrij intieme relatie tussen de onderzoeker en de opdrachtgever/onderzoekssubjecten, is bij ontwikkelings-

gericht onderzoek de onafhankelijk en objectieve positie van de onderzoekers een basisuitgangspunt. Het onderzoek en de onderzoekers moeten bij ontwikkelingsgericht onderzoek geen belangenbehartigingsrol spelen, maar deze vorm van onderzoek richt zich in het bijzonder op de volgende zaken:

- Het ontwikkelen van onderzoeksinstrumenten op maat.
- Het verzamelen en analyseren van de gegevens.
- Het bevorderen van inzicht bij de onderzoekssubjecten; ingeval van het TOS-project de TOS-bazen en de TOS-medewerkers in eigen handelen en bereikte resultaten.
- Het bevorderen van vaardigheden bij de onderzoekssubjecten op het vlak van het verzamelen en het interpreteren van onderzoeksgegevens en inzicht in de mogelijkheden en beperkingen daarvan.
- Het aangeven van waar veranderingsmogelijkheden liggen.
- De handelende actoren staan centraal en niet persé de leiding/directie of opdrachtgever.

Op deze wijze wordt bij ontwikkelinggericht onderzoek juist een evenwicht nagestreefd tussen betrokkenheid en distantie en wordt de bijdrage van onderzoek aan (draagvlak voor) verandering zo groot mogelijk gemaakt.

Activistische onderzoeker, onderzoekende activist of geen van beide?

Als we de balans opmaken wat betreft de vraag hoe Wiebe het best te typeren is en op welke wijze hij met een aantal basis dilemma's in zijn wetenschappelijke werk omgaat komen we tot het volgende. In de inleiding is gerefereerd aan basisdilemma's in de wetenschap als theorie en praktijk en betrokkenheid en distantie. Bij dergelijke dilemma's gaat het er in de eerste plaats om óf deze basisdilemma's worden gehanteerd en in de tweede plaats hóe deze worden gehanteerd. Met andere woorden of er op een verantwoorde wijze omgegaan wordt met de tegenstrijdige eisen die nu eenmaal inherent zijn aan deze dilemma's. Maar ook op welke wijze daar invulling aan wordt gegeven. Min of meer per definitie kan dit op uiteenlopend manieren geschieden. Daar waar de ene wetenschapper bij het dilemma van theorie en praktijk meer het accent legt bij het ontwikkelen van theoretische inzicht, legt de andere meer interesse in het praktisch handelen. Waar het ons inziens om gaat is ten eerste dat er over en weer

voldoende interesse, respect en waardering bestaat voor de uiteenlopende wijzen waarop de basisdilemma's worden ingevuld en gehanteerd. Ten tweede dat de basisdilemma's nooit opgelost of gehanteerd kunnen worden door er een óf óf zaak van te maken en over en weer elkaars vermeende gelijk op te dringen. Hetgeen helaas niet zelden gebeurt.

De maatschappelijke betrokkenheid van Wiebe staat buiten discussie. Maar wel in combinatie met de opvatting dat wetenschappelijk gezien de uitdaging is om de complexiteit van maatschappelijke vraagstukken zoveel mogelijk wetenschappelijk te doorgronden middels theoretisch-analytische reflectie in combinatie met empirisch onderzoek. Zijn grote maatschappelijke betrokkenheid betekent daarmee niet dat hij als wetenschappelijke activist getypeerd moet worden. Voor ons is een activist iemand die veelal samen met anderen bepaalde belangen tracht te behartigen. Dit kan zeker niet synoniem gesteld worden aan het leveren van een bijdrage aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken en problemen, op basis van gedegen wetenschappelijke analyse en onderzoek, gevoed vanuit solidariteit met zwakkere groepen in de samenleving en vanuit de oprechte overtuiging van het belang van participatie en emancipatie. De eigen wijze waarop Wiebe de wetenschappelijke basisdilemma's hanteert is betrekkelijk zeldzaam en verdient ons inziens respect en navolging. Wij hopen duidelijk gemaakt te hebben dat voor ons Wiebe noch te typeren valt als een een activistisch onderzoeker, noch als een onderzoekende activist. Het juiste antwoord op de door ons opgeworpen vraag is derhalve: geen van beide.

Literatuur

- Engbersen, G. (1999). De illegale vreemdeling. In: J. Burgers, G. Engbersen *Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Jong, W. de (1986); *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk*. Delft: Eburon.
- Jong, W. de (1989). The development of inter-ethnic relations in an old district of Rotterdam between 1970 and 1985. *Ethnic and Racial Studies*, 12, 257-278.
- Jong, W. de (1994). Conflict or tolerance? Inter-ethnic relations in residential areas in the Netherlands. *International Journal of Group Tensions*, 24, 91-114.
- Jong, W. de (1995). *Actief in activeren*. Rotterdam: Gemeente, Sociaal Profijt.

- Jong, W. de (1996). *Zuidelijke tuinsteden in verandering: Contacten tussen nieuwkomers en blijvers*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- Jong, W. de, & Verkuyten, M. (1996). Urban renewal, housing policy, and ethnic relations in Rotterdam. *New Community*, 22, 689-705.
- Jong, W. de, F. Steijlen & K. Masson (1997). *Hoe doe je je ding: Antilliaanse jongeren en criminaliteit in de politieregio Rotterdam-Rijnmond*. Delft: Eburon.
- Jong, W. de, R.A. van Winden & K. Masson (2000). *Dan kan ik blijven voetballen: preadvies alternatieve straffen juniorenvoetbal*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Leur, W. de, W. de Jong & K. Masson (2001). *Jongerenparticipatie in het VMBO : een analyse van beelden en ervaringen in het project jongerenparticipatie in het VMBO*. Rotterdam: Stichting De Meeuw.
- Masson, K., S. Karyotis & W. de Jong (2002). *De straat aan de jeugd: een ontwikkelingsgericht onderzoek naar drie jaar Thuis Op Straat*. Amsterdam : Aksant.
- Peper, B., Spierings, F., Jong, W. d., Blad, J., Hogenhuis, S., & Altena, V. van (1999). *Bemiddelen bij Conflicten tussen Buren. Een Sociaal-Wetenschappelijke Evaluatie van Experimenten met Buurtbemiddeling in Nederland*. Delft: Eburon.
- Peper, B. & W. de Jong (2000). *Het project Runnersweg: evaluatie en beleidsadvies*. Rotterdam: Deelgemeente Kralingen Crooswijk.
- Ree, D. van der & S. Afework (2002). *Ambities... en dan?: problemen en perspectieven van hoogopgeleide vluchtelingen bij het vinden van aansluiting op de Nederlandse arbeidsmarkt*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

9

Zwemmen in een veranderde vijver

John Blad

Komende uit het vormingswerk voor werkende jongeren en met een daarop toegesneden opleiding die onder meer (sociale) psychologie, groeipsychologie en groepsdynamiek omvatte, trof mij het opleidingsprogramma van de Juridische Faculteit te Rotterdam (in 1976) als een zeer zinnig curriculum. Natuurlijk stond het recht centraal en wilde ik ook jurist worden: het vormingswerk had mij doen ervaren dat er een grote behoefte was aan een structurele verbetering van de rechtspositie van werkende jongeren en aan juridische bescherming bij ontslag en bij 'aanrakingen met Justitie'. Maar er was ook veel dat de reflectie op het recht bevorderde: er de mogelijkheden, gevaren en grenzen van verkende. De idee van structurele rechtshulp heb ik onder andere daardoor laten varen en (straf-)rechtshervorming kwam er als streven voor in de plaats: het is immers voor een groot deel de strafrechtspleging zelf die een ongelijke samenleving reproduceert.

Het curriculum begon met een integrale propedeuse, waarin zowel positiverend als depositiverend onderwijs werd verzorgd door een – vooral vanwege zijn persoonlijkheid – omstreden hoogleraar (J. ter Heide), die ons stevig over het recht aan het denken zette. Vooral na de propedeuse was een ruim scala aan sociaal-wetenschappelijke vakken te kiezen en daar heb ik ruim gebruik van gemaakt: onder andere heb ik de hele serie sociale psychologie vakken gedaan waarvoor o.a. Wiebe de Jong verantwoordelijk was. Regelmatig had ik Wiebe als enthousiasmerend docent.

In het strafrechtelijke curriculum was beslist genoeg aandacht voor de juridische techniek – het valt te demonstreren aan de hand van de syllabi van die tijd – maar het Rotterdamse strafrechtonderwijs werd buiten en binnen de faculteit toch vooral met wantrouwen en een zeker vooroordeel bekeken vanwege opnieuw een hoogleraar die omstreden was, deze vooral vanwege zijn ideeën (L.H.C. Hulsman).

Toegegeven, het was een conflictueuze faculteit en van integratie van recht en sociale wetenschappen kwam weinig terecht bij de (meeste) leden van de vakgroepen. Het idee van een geïntegreerd curriculum was goed, de uitvoering op vele fronten helaas niet. Toch heb ik enorm veel geleerd in mijn studietijd en sinds ik in diezelfde juridische faculteit werk heb ik er naar gestreefd een integratief profiel in mijn werk aan te brengen. Ik ben een kind van het P'70 programma¹ en heb daar nog steeds grote waardering voor.

Toen in 1993 een woningstichting mij benaderde, naar aanleiding van een onderwijsproject waarin studenten aan maatschappelijke organisaties het idee van de San Francisco Community Boards voorlegden, om de mogelijkheden te onderzoeken van de invoering van conflictbemiddeling tussen burens, heb ik na een korte aanloopfase Wiebe de Jong gevraagd de leiding van het – zich vormende – project op zich te nemen.

Wiebe is immers iemand die een grote betekenis heeft voor de stad Rotterdam, waar hij vele jaren met actie-onderzoeken de leefbaarheid van de burgers probeerde te bevorderen. Dit en zijn intellectuele en sociale vaardigheden maakten hem *de man* voor deze job. Wiebe heeft het projectleiderschap aanvaard en is zeer voortvarend en effectief met alle toekomstige 'stake holders' gaan overleggen om de condities voor een goede start tot stand te brengen.

Het buurtbemiddelingsproject is een groot succes geworden en ons gezamenlijke, eind 1999 uitgebrachte, evaluatie-onderzoek (Peper, Spierings e.a. 1999) ernaar ook. Ik heb genoten van het constructieve teamwork dat tot stand kwam tussen Wiebe, mijn persoon, Frans Spierings, Bram Peper, Stijn Hogenhuis en Vanessa van Altena. De verwantschap tussen ons, die toch zeer verschillende disciplines vertegenwoordigden, was groot.

Thans zijn er in Nederland 40 buurtbemiddelingsprojecten actief in Nederland en er zijn er 15 in de opbouw-fase, ondersteund door een landelijk steunpunt dat naar aanleiding van onze eindrapportage is opgezet.

---

¹ Het P'70 programma was een programma, vastgesteld in 1970, waarin een geïntegreerd wetenschappelijk curriculum voor de rechtenstudie neergelegd was en waarin de sociale wetenschappen een zeer ruime plek innamen. Met betrekking tot de juridische techniek werd uitgegaan van 'transfer of skills': het maken van juridische analyses heeft een leereffect waardoor andere juridische analyses steeds sneller gaan. Daardoor hoefde niet elk element van het recht uitgebreid aan bod te komen en kon ruimte worden besteed aan de sociaal-wetenschappelijke bestudering van recht. Recht werd daarbij opgevat als één van de gedragswetenschappen.

Het boek is volgens mij een goed staaltje van geïntegreerd werk: juridische en sociaal-wetenschappelijke kennis zijn op elkaar betrokken en hebben een beeld opgeleverd dat openingen bood voor maatschappelijke vernieuwing, vermindering van onopgeloste conflicten en daarmee bevordering van welzijn.

Ondanks dat succes is het project bij de onderzoeksvisitatie niet meegeteld als 'onderzoeksoutput' van de (leden) van de Juridische Faculteit Rotterdam, waarvan wij toch allen lid zijn of waren. De redenen daarvoor zijn gelegen in het feit, dat men het buurtbemiddelingsonderzoek niet in een als 'juridisch' aangemerkt thema heeft willen onderbrengen of, met andere woorden, dat het geen *juridisch* onderzoek was, zoals bepaalde *juristen* dat graag zouden zien.

Dat gegeven tekent de ontwikkeling van de Juridische Faculteit sinds het vertrek van Hulsman en enkele anderen die het geïntegreerde profiel lange jaren verdedigd hebben. De optiek van de faculteit heeft zich versmald tot het positieve recht. Vanuit mijn context, de sectie strafrecht, wil ik op die ontwikkeling en op het belang van een terugkeer naar een integrerend curriculum ingaan.

Het maatschappelijk belang van integratiebevorderend onderwijs

Toen Fijnaut in 1986 zijn leerstoel, met een leeropdracht die zowel strafrecht als criminologie omvatte, aan de Rotterdamse juridische faculteit aanvaardde was het draagvlak voor een integratieve strafrechtswetenschap in diezelfde faculteit in verregaande mate ondermijnd. Dat dit zo was werd bevestigd toen deze passende opvolger van Louk Hulsman anderhalf jaar later de overstap maakte, althans voor het grootste deel van zijn aanstelling, naar de universiteit van Leuven. Een structuurplan voor de invulling van de 'vacature Fijnaut' met een gemengde leeropdracht werd vanuit de vakgroep strafrecht en criminologie voorgesteld maar maakte geen enkele kans in de verschillende besluitvormende gremia.

Hoewel hiervoor ook andere argumenten werden aangedragen was één van de argumenten die in de discussie werden gebruikt om een louter juridische leeropdracht te verdedigen, dat de integratie van recht en sociale wetenschap, die in de Rotterdamse faculteit was nagestreefd, mislukt was. Degenen die dit te sterk uitgedrukt vonden spraken ervan dat integratie in ieder geval heel moeilijk was gebleken, vaag was gebleven, door zo weinig

wetenschappers van de Rotterdamse faculteit was uitgeprobeerd, of tot zo weinig (nieuws, publicaties etc.) had geleid. Wellicht was het beter, niet meer van integratie te spreken maar van 'confrontatie' van recht als normatieve en sociale wetenschap als empirische discipline: deze gedachte werd neergelegd in facultaire onderwijs- en onderzoeksplannen na 1986.²

Thans, in 2003, moet echter worden geconstateerd dat ook van die 'confrontatie' niet veel meer terecht zal kunnen komen, al is het alleen maar omdat de sociale wetenschappen - waarmee de onderwijsgevende en onderzoekende juristen zouden moeten worden geconfronteerd - in toenemende mate in de formatie en in het onderwijs- en onderzoeksprogramma van de faculteit zijn geminimaliseerd en gemarginaliseerd: noch de docenten, noch de studenten worden er inhoudelijk of didactisch toe in staat gesteld de deontische en alethische aspecten van het recht met elkaar in verband te brengen.

Onder druk van ondermeer de bezuinigingen moest de juridische faculteit terugvallen op zijn kerntaken, ten opzichte waarvan de sociale wetenschappen zich in de periferie bevinden: althans, zo is de dominante visie, de common sense van academische juristen, die zelf vaak vooral intensief bij rechtspraak betrokken zijn (en die rechtspraak dus ook centraal stellen in hun academische werk).

Het gaat hier niet om een louter Rotterdamse ontwikkeling, hoewel hij zich daar wellicht het scherpst heeft voorgedaan, maar om een landelijke toestand in het juridisch onderwijs, die ook door de verkenningscommissie Rechtsgeleerdheid is geconstateerd en terecht door haar wordt betreurd, waar zij het volgende stelt: *'Op dit moment traint het Nederlandse onderwijs de student vooral in het vinden van het juiste en gezaghebbende antwoord binnen het geldende recht.'* En: *'Het academisch gehalte van het universitair onderwijs is recentelijk onder druk komen te staan door de sterke oriëntatie*

---

² Dat het hierbij gedeeltelijk gaat om een reactie blijkt onder andere uit het feit dat sommigen spraken van de 'post Hulsman faculteit' en om de bewuste keuze, zo de evaluatie die gemaakt werd al correct was, de aandacht voor de voorwaarden voor integratie niet te intensiveren maar juist verder te verzwakken. Het jubileumboek 'Als juristen twisten' (Gouda Quint, Arnhem, 1988) lijkt bestaande negatieve beeldvorming over de Rotterdamse rechtenfaculteit te hebben bevestigd, hetgeen de instromende generatie nieuwe hoogleraren een koers heeft doen inslaan naar een 'klassieke juridische faculteit' zoals een onderwijsbeleidsmedewerker van de Rotterdamse faculteit dat in het glossy magazine van de EUR Desiderius (jaargang 9, nr. 3, p. 25) verwoordde. Het relatieve aandeel sociaal-wetenschappelijke vakken in het Rotterdamse curriculum ligt thans ver onder dat aandeel in andere rechten-curricula.

van studenten op hun toekomstige beroepsuitoefening en (...) universitaire bezuinigingen. Een en ander heeft geleid tot een zwaar accent op het doceren van onmiddellijk toepasbare domeinkennis' (Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid, 1995:14-15).

Deze 'common sense' van juridisch onderwijsgeveden, die de sociale wetenschappen in het algemeen als 'luxe-artikelen' voor de jurist voorstelt waarvan de beschikbaarheid zonder enig belangrijk gevolg kan worden gereduceerd, is al zeer problematisch te noemen omdat het voor de toekomst geïntegreerd rechtswetenschappelijk onderzoek, waarvoor toch geschikt personeel beschikbaar zal moeten zijn, frustrereert. De meeste juristen worden echter geen onderzoeker maar gaan 'de maatschappij' in. Kijkend naar de functies van juristen in de samenleving is de verschraling van het juridisch onderwijs verder nog te betreuren op grond van de volgende overwegingen.

Het onderwijsprogramma van de Rotterdamse faculteit sprak van de 'basisjurist', een 'eindterm' of omschrijving van het eindproduct van de opleiding die ook aan het Maastrichtse en laatstontwikkelde juridische curriculum ten grondslag ligt. In het algemeen kan men stellen dat ook faculteiten die de term 'basisjurist' liever zouden willen vermijden, een dergelijke 'basaal toegeruste' jurist afleveren: wil men rechterlijk ambtenaar worden, dan zal men een aanvullende opleiding moeten doen en hetzelfde geldt voor de advocatuur, ook al is die opleiding wat korter. Ook als men als jurist gaat werken in het bedrijfsleven zal men zich vaak verder moeten scholen in verband met specifieke taken die daarin te vervullen zijn en hetzelfde geldt voor de overheid, waar relatief veel juristen in departementen een baan vinden.

Op alle plaatsen waar juristen werken, worden ze geconfronteerd met problemen die moeten worden doordacht, met name met het oog op de te kiezen wijze van handelen. Daarbij zal de verstandige jurist eerst nagaan of het positieve recht wel vrijheid van handelen toelaat en in welke mate, waarbij hij meestal tot de conclusie zal komen dat de problematiek waarmee hij geconfronteerd wordt zo veelzijdig is dat meerdere denk- en handelingsstrategieën in aanmerking komen.

Het is wellicht niet overdreven poëtisch om te zeggen dat aan de jurist de vraag voorgelegd wordt wat de beste manier van handelen met betrekking tot bepaalde problemen zou zijn, wat 'wijsheid' is in het zich voordoende geval. Naast bepaalde juridiseringsstrategieën ('juridisch beleid') kunnen dan ook

bepaalde dejuridiseringsstrategieën worden overwogen ('sociaal beleid'), die ook nog in een welbepaalde combinatie kunnen worden uitgeprobeerd.

De jurist maakt zijn probleemdiagnoses en handelingsplannen in de meeste contexten niet alleen en vaak met anderen dan juristen als samenwerkingspartners.

In dit verband merkt de Verkenningcommissie op: *'De taak van de jurist is tenslotte maatschappelijk gericht: ordenen, reguleren en het formuleren van geïntegreerde oplossingen voor maatschappelijke conflicten'* (Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid, 1995:15).

In de vele gevallen waarin de jurist keuzen kan en moet maken, moet hij zich een voorstelling maken van de sociale en maatschappelijke context waarin hij zich bevindt en van de gevolgen van zijn specifieke bijdrage, zijn beslissing c.q. zijn beleid. Een theorie van de oorzaak en gevolg relaties in het sociale domein is daarbij onvermijdelijk aan de orde: het is niet zo dat een jurist, die geen sociale wetenschappen heeft bestudeerd, geen sociaal-theoretische aannamen en noties zal hanteren in zijn werk. Een voorbeeld maakt dat onmiddellijk duidelijk: op het gebied van het strafrecht heeft elke hedendaagse jurist wel bepaalde voorstellingen met betrekking tot 'sociale controle' en het verband tussen dit verschijnsel en zijn werkzaamheden. Maar wat is de kwaliteit van die voorstellingen? Aangenomen mag worden dat de jurist die geen sociologie bestudeerd heeft daar in ieder geval meer naïeve voorstellingen over heeft dan de jurist die dat wel heeft gedaan. De laatste zal de complexiteit van dit thema van de sociale controle beter doorgronden en wellicht daardoor ook tot betere ('wijzere') beslissingen komen.

De jurist kan wel de *meest professionele* beheerder van het recht worden genoemd, maar hij is zeker niet de enige die het recht vormgeeft en verandert. De vorming van sociale normen en de voordracht van zulke normen als in aanmerking komend voor een bepaalde verwerking in en bescherming door het positieve recht geschiedt in min of meer collectieve sociale processen, waarbij iedere juridische leek zich met het recht inlaat, zich daarmee bemoeit, dat op een bepaalde manier wil ontwerpen.

Willen wij nu dat de jurist zich in deze processen van rechtsvorming en rechtsverandering louter defensief en conservatief opstelt of als de loutere 'ontvanger' van het sociale wensenpakket ten aanzien van het recht, dat door hem deskundig wordt beoordeeld vanuit het rechtssysteem? Of zouden we

liever zien dat hij zich actief involveert in de sociale debatten en processen, waaraan altijd en inherent rechtsvormende aspecten kleven? In de eerste twee geschetste gevallen lijkt de jurist als politieke actor, als participerend burger in een democratische rechtsstaat, te worden uitgeschakeld; in het laatste geval moet hij zich mede verantwoordelijk weten voor de sociale processen waarin hij deelneemt.

Zou de huidige dominantie van de 'manager' en de 'bestuurskundige' in het publieke domein, met de implicatie dat de jurist - toch eigenlijk het historische prototype van de bestuurskundige - op het tweede plan terecht is gekomen (en gedrongen wordt tot een beperkte rol van 'rechtsbeschermer' en tegenspeler van instrumentalistische beleidsmakers) mogelijk zijn geworden als niet eerst (of tegelijk) het beeld van het 'eigenlijk juridische' gereduceerd was tot wetgevingstechniek, wetsuitleg en juridische dogmatiek ten behoeve van rechtspraak?

Het feit, dat de normatieve uitgangspunten van het juridisch denken het wets- en rechtspositivisme overschrijden en een bepáalde, gekwalificeerde maatschappelijke orde projecteren werd door deze benauwende reductie verdonkeremaand, reden waarom een boek als '*Instrumentaliteit en rechtsbescherming*' wel geschreven moest worden ('t Hart & Foqué, 1990).

De aandacht die aan het eind van dit boek wordt besteed aan het potentieel totalitaire van beleidsprocessen (waarbij juristen onvermijdelijk betrokken zijn), moet ons toch overtuigen dat juristen weliswaar een speciale bijdrage leveren, maar een integrale verantwoordelijkheid hebben voor de maatschappelijke resultaten. Die integrale verantwoordelijkheid zal beter worden gehanteerd door de 'volbloed jurist', die ruime meta-juridische kennis bezit, dan door de verschraalde jurist die zulke kennis ontbeert. Meer hierover wordt gezegd in mijn artikel over de definitie en de kwaliteit van het integratieve in de geïntegreerde strafrechtswetenschap (Blad, 1997).

Suggesties voor inhoud en vormgeving van geïntegreerd strafrechtelijk onderwijs

Op grond van al deze overwegingen kan men nog steeds stellen, dat strafrechtswetenschappelijk onderwijs (en -onderzoek dat daarvoor vruchtbaar moet zijn) méér moet omvatten dan onderwijs in het positieve (nationale en internationale) straf- en strafprocesrecht: hiermee hebben we waarschijnlijk

tegelijk de overgang aangeduid van datgene, waarover veel universitaire juristen het ééns zullen zijn naar datgene waarover de meningsverschillen groot kunnen worden: waaruit moet dat meerdere dan bestaan? En: ten koste van wat moet dat dan worden opgenomen in het curriculum?

Wellicht moeten we de oplossing voor dat soort vragen niet zoeken in afwegingen van het ene rooster-vak tegen het andere: alle kennisdomeinen (binnen en buiten het juridische) hebben hun eigen belang en legitimiteit: waarom zou rechtsvergelijking mogen vervallen en rechtshistorie niet? Waarom moet internationaal strafrecht worden ingevoerd en detentierecht of rechtssociologie afgevoerd? Het antwoord op vragen die op deze wijze gesteld worden zal van vele structurele, maar ook van toevallige factoren afhangen, zoals de invloed van bepaalde docenten in de relevante besluitvormingscircuits. Eerder zal de bevordering van 'geïntegreerd strafrechtswetenschappelijk' onderwijs moeten worden gezocht in de 'integrale aanpak' van de te doceren stof, die kan worden bereikt door een aanmerkelijke 'theoretisering' van het juridische onderwijs.

Wat die theoretisering kan betekenen kunnen we in beeld krijgen, wanneer wij ons bijvoorbeeld afvragen, of een juridisch student in het laatste studiejaar een boek als *Instrumentaliteit en rechtsbescherming* en de reacties daarop³ ook moet *kunnen begrijpen* en wat daar dan voor nodig is.

In de Rotterdamse Faculteit heeft R. Focué de laatste jaren enkele medewerkers aangetrokken met een dubbele studie in hun bagage, hetgeen een goede strategie lijkt op het punt van het formatiebeleid. Een alternatief hiervoor is het installeren van onderwijsteams die bestaan uit docenten die meerdere wetenschapsgebieden kunnen samenbrengen. Op het punt van het curriculum meen ik met de Verkenningcommissie, dat het integratiestreven met zich brengt, dat de juridisch student in ieder geval naast juridica ook in ruime mate meta-juridica (rechts- en sociale filosofie, wetenschapsleer, rechts- en maatschappijgeschiedenis) dient te bestuderen, maar ook tenminste één sociaal-wetenschappelijke discipline (naar keuze: sociologie, psychologie, criminologie, economie) goed zou moeten leren kennen. In een dergelijke situatie wordt bij de ene student de grondslag gelegd voor (althans begrip voor) vormen van 'rechtseconomie', bij de ander voor 'rechtspsychologie' etc.⁴

---

3 Gepubliceerd o.a. onder de titel Symposium Strafrecht, onder redactie van G.C.G.J. van Roermund e.a., 1993.

4 Het lijkt me niet verstandig er naar te streven dat de juridisch student meerdere sociale

Dat in een dergelijke situatie niet al het positieve recht (of niet alle rechtsgebieden op hetzelfde niveau) in de academische studie kan worden opgenomen behoeft geen bezwaar te zijn: de jurist moet geacht worden de specifieke juridische vaardigheden en methoden van werken vruchtbaar te kunnen gebruiken op die rechtsgebieden waarin hij niet reeds is ingevoerd. Voor het strafrechtswetenschappelijke onderwijs zou het, in samenhang hiermee, een belangrijke verbetering zijn in de doctoraalfase tenminste één vak in te voeren en verplicht te stellen, dat niet 'disciplinegericht' is maar '*probleemgericht*'. In buitenlandse rechtenfaculteiten komt men dergelijke vakken of cursussen vaak tegen onder de benaming '*Criminal Justice*'. Hierin komen dan de diverse functionele activiteiten van het strafrechtelijk systeem als sociale institutie aan de orde, in een chronologische (opsporing, vervolging, berechting, sanctievorming, sanctie-executie) of thematische volgorde (bijv. selectiviteit, legitimering, maatschappelijke effecten), waarbij juridische en niet-juridische kennis en inzichten, naar de diverse themata en probleemgebieden toe georganiseerd en geselecteerd, worden aangeboden.

Tot voor het verschijnen van het Eindrapport van de Verkenningscommissie Rechtsgeleerdheid in december 1995 kon het als conservatief worden bestempeld te willen vasthouden aan de integratieve basisfilosofie en de programmatische uitgangspunten van het P'70 programma, waarmee de Rotterdamse rechtenfaculteit reageerde op de toenmalige ontwikkelingen in recht en maatschappij. Wat echter zonneklaar lijkt na dat verschijnen, is dat het in werkelijkheid gaat om het telkens weer vóórhouden van een belangrijk ideaal en een hoog streefniveau met een grote maatschappelijke betekenis. In dat rapport lezen we immers: '*Van de tragedie met het OM kunnen we leren hoe fataal het traditionele, naar binnen gerichte karakter van een door juristen gedomineerde organisatie is voor de effectiviteit en de geloofwaardigheid van haar optreden*'.⁵

---

wetenschappen op 'A-niveau' zal beheersen: hij moet al de juridische taal leren spreken en kan daarnaast niet nog eens op een meervoud van taalsporen worden gericht. Bovendien voelt de ene student veel voor sociologie, de ander meer voor economie. Dit veronderstelt wel een goede globale introductie voor iedereen in de diverse wetenschappen die voor het functioneren van de jurist en het recht van belang zijn.

⁵ Een eigen richting voor het recht, p. 50.

Met nagenoeg dezelfde woorden kon in de zestiger jaren de justitiële crisis worden aangeduid.⁶ En net als toen zijn het ook nu weer met name geïntegreerde strafrechtswetenschappers van wie verwacht mag worden dat zij aan het verantwoord management van deze crisis kunnen bijdragen.

Het opbouwen van buurtbemiddelingsprojecten, waarin conflicten tot een 'oplossing' kunnen worden gebracht die anders zouden kunnen leiden tot agressieve delicten of terugtrekkingsgedrag en overmatig medicijngebruik, is een uiterst relevante bijdrage aan de problematiek waarvoor de 'strafjustitie' staat.

Uitleiding

Ik weet dat ik hierboven een gezamenlijk pijn-punt van Wiebe en mijzelf heb neergezet en het zal ook wel niet vrolijk overkomen. Het betreft een offensief dat waarschijnlijk niet eens zal worden gelezen door wie het aangaat. Het zou mij niet bevreemden wanneer het profiel van de Juridische Faculteit zich in de toekomst nog verder zou verengen: de discussies over een nieuw Bachelor-Master programma hebben mij in ieder geval niet de indruk gegeven dat de versmalling als een probleem wordt ervaren. Het aantal vrije keuzevakken is weer eens verder gereduceerd en aan het feit dat tweederde van de rechtenstudenten niet in een juridisch beroep terecht komt is geen enkele consequentie verbonden. Steeds meer sociaal-wetenschappelijke secties komen in de marginale positie terecht van gedoogd te worden in een juridische faculteit die zich alleen met het recht hoeft bezig te houden. De troost is dat onderzoekers die interdisciplinair *kunnen* werken dat meestal ook zullen blijven doen en dat geldt ook voor ons. Ik ben een vreemde eend in de vijver van de Rotterdamse Juridische faculteit geworden, maar dat heeft niet aan mij gelegen. De vijver is veranderd – en voor Wiebe geldt zelfs dat die verplaatst is naar een andere vijver – maar we blijven zwemmen zoals we willen omdat we er van overtuigd zijn dat we het goed doen. Ik hoop nog lang en steeds weer even vruchtbaar met Wiebe te kunnen samenwerken.

---

⁶ Daargelaten moet worden of de analyse die hier gesuggereerd wordt van de 'IRT-affaire' plausibel is en zich richt op de kern van de zaak, die men ook bij de wetgever zelf kan plaatsen.

Literatuur

- Blad, J.R. (1997). Over de definitie en de kwaliteit van het integratieve in de geïntegreerde strafrechtswetenschap. *Delikt en Delinkwen*, januari, 10-20.
- Hart, A.C. 't & Foqué, R. (1990). *Instrumentaliteit en Rechtsbescherming*. Arnhem: Gouda Quint.
- Peper, B., Spierings F. e.a. (1999). *Bemiddelen bij conflicten tussen burens*. Delft: Eburon.
- Roermund, G.C.G.J van (1993). *Symposium Strafrecht* Arnhem: Gouda Quint.
- Schaap, U. & Scheltes, R., (1988). *Als Juristen Twisten*. Arnhem: Gouda Quint.
- Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid (1995). *Een eigen richting voor het recht...*

10

Universities and urban culture¹

A. C. Zijdeveld

Culture: the hard factor

Since roughly the 1980's there is in both the public and the private sector much discussion about organizational culture, or corporate culture. The recurrent waves of mergers, take-overs, privatizations, decentralizations and re-organizations had made it abundantly clear that culture is not a soft but in fact a very hard factor to deal with. Culture is usually defined as the values and norms of a group of people, be it an organization, a region, a nation or any other human collectivity. But culture is much more than that. People in an organization like the university or a governmental ministry will behave in ways which are specific to the organization. Behavior should be taken in a broad sense as the unity of acting, thinking and feeling. The acting, thinking and feeling within Erasmus University, a typically liberal institution, is quite different from that of the Free University in Amsterdam which is in many respects still very typically calvinist. In fact, culture consists of group specific patterns of behavior, ways of acting, thinking and feeling into which people have been enculturated and with which they identify themselves, usually unconsciously. The idiosyncratic organizational culture of the Dutch Ministry of Foreign Affairs, to give an other example, is notoriously different from that of the Ministry of Education and Culture, let alone from that of the Ministry of Social Affairs. Needless to add that there are, within such organizational cultures, again various sub-cultures pertaining to the different departments and units within the organization.

Just as there is organizational culture, there are regional and national cultures, bearing their own specific, historically grown, traditional behavior

---

¹ This is the text of a lecture delivered at the Erasmus University Rotterdam in the summer of 1997. Since I share with Dr. Wiebe de Jong a thorough interest in cities, urban culture and the role of universities in their urban environment, I thought it appropriate to offer this lecture to the present volume. It was published by the EUR in October 1997 in a small edition (ISBN 905677 042 X) for

patterns, providing their inhabitants with specific regional and national characteristics. Obvious examples are the Bask, Welsh, Scottish and other regional cultures. And since most of us are global travellers these days, I don't have to specify the vast variety of different national cultures.

Today I'd like to focus on urban culture which I prefer to call *urbanity*. As hard as it is to define and delimit them succinctly, there are idiosyncratic differences between such cities as Amsterdam and Rotterdam, New York and Boston, Montreal and Toronto, London and Liverpool, Paris and Bordeaux, Berlin and Leipzig. They have their own socio-economic and cultural histories, their own places within the national and global economy, their own traditions, their own dialects, and not to forget their own soccer or baseball or hockey clubs. People identify with them, people are being identified according to them. Now, I'll try first to clarify this notion of urban culture (*urbanity*) and next discuss the relationship between universities and urban culture which on the European continent has always been, and, in my vision ought to be a symbiotic relationship. Let us focus first on the nature and parameters of urbanity.

Urbanity

Ever since the emergence of Western trade capitalism in the late Middle Ages, European cities acquired a specific and historically unique culture, their own idiosyncratic urbanity. Historians like Henri Pirenne and Max Weber argued convincingly that in the wake of this pristine capitalism cities developed into habitats that are more than condensed agglomerations of people. In the Near East and in Asia several relatively huge urban agglomerations occurred, but they did not constitute true cities in the sense of coherent socio-economic, political and cultural entities. In India, for example, the caste system precluded the emergence of urban solidarity so typical of the European Hanse cities, as one identified primarily with one's own caste into which one was born, and in which one was, as it were, locked up for the rest of one's life. Likewise, in Ancient China the traditional ancestors' cult and the gentleman's ethos of Confucianism frowned upon commerce and manual labor. The mandarin rather indulged in aesthetic activities like calligraphy. Such an ethos exerted a rather centrifugal pressure upon the cities.

---

the use of the participants of the conference.

This was very different in the pristine European cities, where after the 12th and 13th centuries the capitalist work ethos of the urban bourgeoisie got an ever firmer grip on most city dwellers – an ethos which, as Max Weber argued, was reinforced by the rational ethics of Puritanism which was based upon inner-worldly asceticism. Having acquired sufficient wealth the Chinese urban dweller of age dreamed of leaving the city, returning to the village and region of birth, in order to be able to join his ancestors after death. The rationally capitalist merchant in a European Hanse city, however, identified with his urban society and culture, and would die and be buried within its succincts.

Urban polity, economy, society and culture

What is, in fact, a city? It is not the physical size and demographic volume which determine the urban nature of a human habitat. There are, after all, large villages and small cities. A true city is rather characterized economically by the presence of a vigorous market, combined with a very specific kind of solidarity. Near-Eastern and Asian cities have been called *bazaar cities*. European cities developed at the end of the Middle Ages into more or less coherent *market cities*. Max Weber's formula was simple and heuristically useful: a city is market plus *oikos* (i.e. a social and cultural community). The market consists of many intensive economic activities, ranging from trade and industry to various services, like those of actuarial, legal and banking professions. But closely tied to these market activities is the social solidarity which is not based upon irrational factors, such as religion, family and clan bonds, or possession of land, but rather upon material interests. This is the specific nature of late- and post-medieval, European cities: burghers joined together and co-operated, not because they shared the same clannish descent, or the same religion, but because they needed each other, were dependent on each other within the framework of a capitalist economy. The urban *oikos* Weber talked about was, in fact, a community of interests, of political interests vis-à-vis the ruling forces of feudalism and of economic interests in the market place. This is the political and socio-economic dimension of urbanity.

There is, however, a social-psychological dimension to these European cities as well. Their inhabitants, in the possession of well described citizen rights, identified themselves with the city they lived and worked in. There was a certain pride involved: "We the people of Lübeck!" "We the citizens of Deventer!" "We the burghers of Ghent!" This urban pride was expressed, for

instance, in the architecture. Urban governments built sumptuous city halls and wealthy merchants lived in impressive houses, as can still be seen alongside the canals of Amsterdam. This identification with the city was in fact stronger than the traditional bonds of blood, religious community and possession of land. We might call this social-psychological dimension of city also its cultural dimension. We thus have four closely related and in fact inseparable dimensions of the post-medieval cities of Europe: the political, the economic, the social and the cultural.

In the light of all this, we may draw the conclusion that urbanity is a rather rational phenomenon, unlike for instance a phenomenon like ethnicity. In addition, urbanity is 'open' and in many instances even 'cosmopolitan'. The inhabitants of the Hanseatic cities of Northern Europe, which constituted a belt of trading towns ranging from Ghent and Bruges in Flanders till Novgorod in Russia - in fact the first European Economic Community - shared a common urban culture. They spoke, as it were, a common 'language' which transcended the languages and dialects of their respective nations and regions. Agrarian communities are in general, certainly if they were not yet exposed to urbanization and industrialization, rather 'closed' and 'local', shielding off strange and alien forces and influences. Cities with a lively urbanity, on the contrary, are generally open to impulses from outside, if alone because they continuously want to enlarge their markets within the framework of capitalism.

Yet, this open and often cosmopolitan orientation of cities with a vigorous urbanity does not prevent them from creating boroughs or even ghettos which carry village-like features. In particular immigrants from foreign rural regions are inclined to maintain their very own, relatively closed community and culture within the wider range of the open and cosmopolitan city. The Sephardic and Ashkenasim Jews in European cities, the Italians, the Chinese, the German and the Irish in American cities are examples of this. The American urban sociologist Herbert Gans spoke of 'urban villagers' in his celebrated study of the American-Italians in Boston. These immigrants from abroad have thus the tendency to stick together as 'nations' within the broader, open and cosmopolitan context of urbanity.

Urbanity as the rational combination of political and economic interests, social solidarity and cultural identification is, to my opinion, crucial to any city which aspires to develop itself. Urbanity provides economic activities with strength, coherence and direction, and it adds legitimacy to the urban government's political power. In fact, urbanity does to a city what corporate

culture does to an industrial or administrative organization. Without urbanity a city remains faceless and non-descript. Its administration lacks legitimacy and conviction. Its economy is in want of direction and may in the end fail to attract the needed investments.

The hard nucleus of urbanity thus consists of interests. Ever since the Middle Ages these interests have developed as in some sort of historical pattern. There always has been, up till the present day actually, the political interest on the part of cities to obtain and maintain administrative autonomy vis-à-vis a centralized state. But then there have been also the economic interests of trade capitalism first and of industrial capitalism next. Hardware – that is, machines, buildings and infrastructure – were the dominant means of production. In its wake again emerged the service economy, based upon automation and information technology. Now soft ware and knowledge became the most precious capital. As a result the human resources became the very core of investment and development. It is generally called Social Capital these days. Naturally, information and knowledge (taken as theoretical and practical expertise) are the essence of this modern brand of capital. It then stands to reason that the cultural dimension of the economy has become exceedingly important elements of industrial and administrative policies. Information and knowledge constitute, so to say, Cultural Capital.

However, we should bear in mind that services and knowledge have, from the very beginning, played a dominant role in the cities of Europe. Provisions for education, from primary schools and artisan workshops till universities, have always been important in the life of these cities. In fact, European universities have been urban institutions from their very beginnings in the late Middle Ages, as we shall see instantly. Also the arts and crafts have at all times and almost exclusively flourished in urban surroundings. Next to large and small businessmen, large and small industrial entrepreneurs, and various sorts of politicians and civil servants, academic intellectuals, journalists and artists, in short the intelligentsia, have through the ages contributed much to the urbanity of European cities. Cities without these specimens of the human race have generally been unsuccessful to develop a vigorous urbanity and have therefore generally lacked in economic development.

Cities without a vital urbanity

Before we focus in more detail on the intricate bond between cities and the university, we should take notice of the fact that cities, for various reasons, can decline and in fact have declined in urbanity, thereby losing their social and cultural stamina and pizzazz. If, for instance, cities are made dependent upon a centralized government, they will, as Tocqueville argued forcefully, lose their political stamina. Their inhabitants will also grow apathetic and passive which in general means a decline of urbanity. Moreover, if they get entangled in a downward economic spiral, urbanity will in all probability follow suit quickly. People who are crucial for the strength and vigor of urbanity – economic and cultural elites – will leave the city and only return, during the day, for their job. In particular the inner city, which is so crucial to a lively and vivacious urbanity, will then easily be reduced to social and economic poverty. The well-to-do move out, the poor remain behind. Since urbanity is, as we saw, essential to the economic vitality of a city, its decline will reinforce the downward movement on the economic spiral. If one sets out to bring this decline to a stand, one has to engage in a double exercise: not just measures of economic policy are needed, but also a revitalization of socio-cultural urbanity has to be brought about.

The integration of the political, the economic, the social and the cultural dimensions was generally not much heeded by city planners and urban administrators in recent times. Contrary to the organic life cycles of cities and their neighborhoods, and contrary to the often chaotic mixture of various factors in city life, urban developments were in this century often technocratically and semi-scientifically designed in the abstract on drawing boards. In this way the basic functions of a city, such as housing, traffic, work and recreation, were separated in a functional-rational manner. The drawing board thus generated the Functional City in which efficiency and effectivity were to be the dominant and in many cases also the sole values. Even today, I am afraid, there still slumbers a little Corbusier in every urban planner and urban designer.

Essential to the urbanity of a city is not the separation and differentiation but, on the contrary, the criss-cross mixture of its basic functions. Whenever city planners and designers applied the functionalism of separation and differentiation, as initiated by Le Corbusier, urbanity was doomed to waste away steadily. The same can, incidentally, be said of the very opposite movement within city planning and development, the ideology of the Garden City. Much of this ideology is infected by a rather romantic and irrational longing for the good-old *Gemeinschaft* of yesteryear. This is, however, alien to the

nature of urbanity which, from its start in the early-capitalist cities of early-modernity, has always been rather level-headed, pragmatic, rational and thus unromantic.

Conditions of a vital urbanity

In general, four conditions have to be fulfilled in order to have a vital urbanity. There must be, first, an inspiring administrative élan, an administrative creativity, on the part of the city government. The mayor, the aldermen, the members of the city council ought to inspire the various city hall officials and in particular the general public, the city-dwellers. Policies ought to be clear and should testify, beyond correct procedures, of visionary substance. These substantive policies ought to be communicated to the urban inhabitants and to the surrounding regional and national authorities as well. Public Relations and communication are, certainly in our era of marketing and mass media, crucial functions with regard to a healthy and vital urbanity. In this, the role of the mayor is again, after it had been pushed to the margins in the past decades, of special importance. The most important functional prerequisites of this office is not so much party-political power and bureaucratic adroitness, but an almost natural authority that is based upon vision and strategic insight, and linked to communicative and imaginative charisma.

A competent city government sees to it that its inspiring and visionary plans can be practically realized. To my contention, there does exist at the moment some sort of eurocity-euphoria in which even small and insignificant towns try to promote themselves as great urban centers, eager to receive tourists and to embrace investors. Urban PR should be realistic and pragmatic. Not every town is capable of being or becoming a eurocity.

The second condition is of an infrastructural nature. A city with a vivid urbanity commands not just over facilities on behalf of trade, industry and services, but sees to it that various categories of people – young and old, native and alien, rich and poor – will be able to live within its boundaries. For a vital urbanity it is, for instance, adamant that the city's center is a good place to dwell and live in. Downtown should not be just a place for offices which is dead after office hours and during the weekend. There should be sufficient living space for people of all walks of life - rich and poor people, artists, academics, bums and whores, clean, dirty, wise and mad people. Urbanity is enhanced by a concentration of the arts, the crafts and the professions in the center of the

city. The place should be alive almost 24 hours a day, and radiate its social and cultural energies to the outskirts of the city and beyond. Needless to add that extensive public transportation is indispensable in this respect, while a balance between the traffic of pedestrians and that of cars has to be established somehow.

The aesthetic dimension of a city's infrastructure is of equal importance. A city is in need of visual quality. Its skyline, its streets and alleys, its parks, bridges and buildings ought to strike the eye and contribute to the energizing quality which is so typical of a vital urbanity.

A third condition is closely related to all this. A city will be unable to acquire and maintain a vivid and electrifying urbanity, if it fails to develop a sufficient measure of social and cultural liveliness and disorder. In a city, particularly in its center, people must be able to stroll and loaf idly - to watch and be watched. Indeed, the *flaneur* is an urban archetype! But the wretched bum is an urban archetype as well, and the two of them are related - related by the social bond of urbanity. There must be restaurants, bars, shops, boutiques, art galleries, large and small theaters and music halls, disco's, movie houses, churches, university institutes, gambling houses and brothels as well. If a city is not an often disquieting cauldron of human virtues and vices, if not the sublime and the abject, the beautiful and the beastly are being joined within the same socio-cultural space, a vital and electrifying urbanity will not emerge. In that case, a city is not really a city.

The fourth condition is of a political nature. A lively democracy is indispensable for urbanity to exist and prosper. The city council, as the prime seat of urban democracy, follows and controls the city government in a critical manner. It ought to transcend the confinements of party politics which often dominate the debates and dealings within national parliaments. In large cities political decentralization and functional deconcentration to relatively autonomous boroughs or municipalities may well enhance the strength of urbanity. Yet, this decentralization and deconcentration should not foster the social and cultural weakening of the city center. Downtown is the heart of urban social and cultural life.

Naturally, these four conditions for a vital urbanity depend heavily on a healthy economic basis. It is, however, too simple to proclaim, as often happens, the economic factor as the prime mover in social and cultural affairs. As was said before, a strong urban economy is a necessary substratum for a

vital urbanity, but the reverse is as much true: in order to be vital and vigorous an urban economy stands in need of a vital and vigorous urbanity.

Cities and the European Union

Urbanity is, historically, a typical European phenomenon. Europe is now in the process of a remarkable regeneration - economically, socially, culturally and politically. Not just centralized nation-states but also regions (cf. euregions) and cities (cf. euocities) will play a dominant role in this European renaissance.

Whatever one thinks of the European Union, it cannot be denied that its presence is a fact, and a fact, at that, which in the near future will deeply influence our lives. As to cities, Jacques Delors, one of the rare statesmen of the near past, once coined the phrase 'l'Europe des régions, pas des nations', meaning that the future will be the era of economic regions rather than that of the nation-states we have grown accustomed to. Indeed, across the ordinary borders of the nation-states regional networks of economic activities are in development everywhere. They are called 'euregions' or 'euroregions'. Moreover, rather old regions like Scotland and Wales, often called 'ethnoregions', develop their much dreamed of independence within the European Union and without separating themselves from the nation-state called United Kingdom. They have been dubbed already 'stateless nations'.

It is my contention that these regions can only thrive economically, socially and culturally, if they are internally driven by cities with vital urbanities. Delors' dictum should be amended as follows: not the Europe of the nation-states but the Europe of the regions *cum* cities.

More than ever cities stand in need today of strengthening their very own urbanity. It is urbanity which provides a city with its specific character and identity. It is urbanity which makes a city into a hospitable place in which people can work and do their business, in which they can live and recreate. It is urbanity that provides a city with vigor and energy.

The Functional City of the 1960's and 1970's was in danger of social, cultural and, in the long run, also economic decay. Together with its citizens, an urban administration has the task and historical vocation to establish a habitat in which the various functions of the city are mixed and intertwined, not rationally segregated. In a city a plurality of socio-economic classes and cultures ought to be able to co-exist and to co-operate, in the expectancy to prosper together eventually.

Universities and urbanity

What then is the place of the university in all of this? The Dutch historian Johan Huizinga, renowned expert of the late Middle Ages, mentioned the fact that the university as an autonomous institution emerged at the same time as the early-capitalist city did. It happened in the 12th and 13th century. Amazingly enough he fails to see the connection: the university emancipated itself from the medieval embrace of the Church together with the city which emancipated itself from the ruling forces of feudalism. It was one and the same process. The university as an institution of higher education was from the beginning an urban institution.

The French historian Jacques Le Goff starts his celebrated study 'Les intellectuels au Moyen Age' with this fact. The emancipating urban citizens of the 12th and 13th century fully realized the strategic importance of knowledge, of theoretical and practical expertise, and thus of education. Primary, secondary, and vocational schools emerged rapidly, and so did the university which initially was a professional school for theologians, lawyers and medical doctors but after the Renaissance and the Reformation would broaden its scope in the direction of many different scientific disciplines.

In my account of urbanity I emphasized the leading role of merchants and artisans. Le Goff notes that university teachers were initially seen as close colleagues, as 'sellers of words' and we may trust as 'makers of ideas' as well. Science, in other words, was seen as a craft. It stands to reason that the *universitas* organized itself as a corporate institution, modelled after the guild. This incidentally was quite a dilemma: teaching had been the prerogative of the Church and was dispensed free of charge; now there were secular teachers who collected money for their lectures from the students. In later days, after the invention of book printing, they sometimes would make small fortunes by selling their books. In a sense, these early university men were intellectual entrepreneurs.

Partly in view of the interests of poor students, but most certainly also in order to maintain the power of the Church over education, Pope Alexander III announced in the Lateran Council of 1179 that all education should be free of charge. Soon mendicant orders like the Dominicans and the Franciscans invaded the universities which led to fierce opposition on the part of the secular teachers. They experienced this as unfair competition, and came up with the argument that a true scholar in search of truth could impossibly engage in outside, non-scholarly activities which these mendicant friars did, because they

had to go begging for their daily material means of subsistence. Even in these early days of the university it was already suggested that university scholars actually ought to be salaried officials in the service of the urban government. Naturally, that idea was opposed again by the argument that such a position would endanger the indispensable academic freedom of these scholars who should be able to engage in the search of truth without any external control.

In any case, the early history of the European city and the European university demonstrates the symbiosis of the two. Universities have from the beginning been urban institutions, and urban culture, urbanity, has from the beginning been fed and stimulated by educational institutions, the university in the first place. This is, of course, not the place to discuss the further development of this symbiosis in the various centuries of Europe's history. It is a complex story which must be skipped for this moment. I only mention one basic continuity which underlines the symbiosis of universities and urban culture: whenever the city was superimposed and overruled by national governments, we witness a congruent loss of autonomy on the part of the university.

This has happened in the *Ancien Régime* prior to the French Revolution. The capital reigned in an absolutist manner not just politically but also culturally. Le Goff demonstrates at the end of his study how much and how easily university scholars got caught by the centralizing tendency of the 'Ancien Régime'. Prior to the Renaissance and the Reformation of the 16th century, professors began to view and to market themselves as an intellectual nobility, as an elite that had transcended the mediocrity of the bourgeois class, let alone of the vulgarity of artisans, workers and peasants. They donned themselves with impressive paraphernalia that testified to the exalted status of their profession. Erasmus poked fun at them in his naughty 'Praise of Folly'.

We should not forget, meanwhile, that urban culture was simultaneously usurped by the capital at the expense of the towns in the country. Tocqueville discussed that in his 'l'Ancien régime et la révolution'. He analyzed the parasitical position of Paris at the political and cultural expense of the other French cities. This gross centralization in the end paralyzed citizens and peasants. Although in a politically completely different context, we have witnessed a similar development in the case of the comprehensive welfare state. Much power was amassed in the central government, where ministeries grew into huge, massively bureaucratized policy factories, spreading over society a soft blanket of regulations, subsidies and taxes. Cities lost much of

their autonomy and so did the university. As a result, the symbiosis between cities and universities was destroyed. The two drifted apart, not in the least because the national government stood between them all the time.

Renewed symbiosis

However, we have recently entered a new stage in the prolonged history of universities and cities. Again, I can only focus on some dominant facts and must disregard the many complexities that are at stake here.

In Europe we have witnessed since roughly 1980 some far reaching, remarkable transformations which are of crucial importance to the subject we discuss here. I only mention these transformations with the help of some leading concepts. Each of them deserve lengthy discussions but that ought to be done elsewhere. To begin with, the heyday of the extensive and intensive welfare state with its massive centralization of bureaucratic power in the capital is over. Catch-words: decentralization, deregulation, privatization. In the wake of this transformation of the welfare state we focussed first on the revitalization of the market, calling for a liberalization of the market forces, and next on the revitalization of the civil society, calling for more autonomy of private and public organizations, and in particular for a strengthening of what is called Social Capital. Social renewal was paired to economic renewal.

At the end of the 1980's we witnessed the stunning collapse of the Soviet Union, and the liberalization of Central- and Eastern-European countries. Here too it was the liberalization of the market and the civil society that became the leading issues on the national agenda's. I don't have to say how difficult and how painful this giant transformation is. The further and quite remarkable development of the European Union is a third element in the fundamental changes after roughly 1980. Whether one likes it or not, what started as a predominantly economic federation is rapidly moving in the direction of a political and socio-cultural union of which Brussels is the capital. I am convinced that this development is detrimental to the nation-states, but positively productive to the regions and the cities, and thus also to the universities.

I mentioned Delors' contention of a future Europe of regions and added to it the notion that it will be a Europe of regions *cum* cities. It is observable everywhere. Regions, often extending their area of operation across national borders, work on their economic and socio-cultural development, and focus

their political attention as much on Brussels as on their national capital - if not more so. Meanwhile, cities in their territories participate in urban networks that also transcend national borders, extending their spheres of economic and cultural influence all over Europe, and even into Asia and the Americas. City networks are being formed which remind one strongly of the Hanseatic League. Meanwhile, universities too engage ever more intensively in international exchange programs for students and scholars. There are extensive scholarly networks which, not amazingly, are often financed by the European Union.

All of this, needless to add, is facilitated by the stunning developments of the information technology, and the equally stunning improvements of the means of transportation. Communication and transportation are the forces today that make the world go around. This is all, of course, very exciting and very promising. But it demonstrates one basic fact which university boards and city governments should realize: there is, more than ever before, a dire need for concerted actions. The university and the city should combine forces and revitalize the symbiosis that forged them together initially, when they emerged in the 12th and 13th century. For instance, the international networks that both have forged in the past decades should be linked and combined in a flexible, non-bureaucratic manner, to the benefit of both the city and the university. It is in interfaces that things are happening these days.

This is, however, not enough. Also internally, within the city, the university should once more become one of the basic institutions of the urban culture, just as the museum, the theatre, and the philharmonic orchestra are. In the case of our own university, for example, we have too long been mesmerized by The Hague, as the capital of our comprehensive welfare state which determines what our financial resources and what the parameters of our actions and activities are. Meanwhile, we forgot the simple fact that we are one of the basic institutions of Rotterdam that has much to contribute to its growing and expanding urbanity.

What we – the city of Rotterdam and the Erasmus University – need is less governmental interventions, more autonomy and independence. Next, a joint focus on the city, on its many social and economic problems, on its equally abundant promises and possibilities. The university as a crucial factor in Rotterdam's urbanity. This is not old-fashioned, bourgeois chauvinism but a plea rather for an open, internationally oriented, joint culture – the urbanity of a European university and a European city.

Erasmus of Rotterdam, I trust, would have seconded this plea!

Literature

- Dollinger, Philippe, *Die Hanse*, 1964, translated from the French by Marga and Hans Krabusch, (Stuttgart: Kröner Verlag, 1981).
- Gans, Herbert J., *The Urban Villagers*, 1962, (New York: The Free Press, 1969).
- Goff, Jacques le, *Les Intellectuels au Moyen Age*, 1957, (Paris: Éditions du Seuil, 1985).
- Huizinga, Johan, 'Universiteit', 1938, in: *Verzamelde Werken*, Band VIII (Collected Works, volume 8), (Haarlem: Tjeenk Willink, 1958), pp. 1-3.
- McCrone, David, *Understanding Scotland. The Sociology of a Stateless Nation*, (London: Routledge, 1992).
- Pirenne, Henri, *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*, 1925, translated from the French by Frank D. Halsey, (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1974).
- Tocqueville, Alexis de, *L'Ancien régime et la révolution*, 1856, (Paris: Gallimard; Collection Idées, 1967).
- Weber, Max, *Wirtschaftsgeschichte*, 1920, (Berlin: Duncker & Humblot, 1958), pp. 270-288. English translation by Frank H. Knight: *General Economic History*, 1927, (Glencoe, Illinois: The Free Press, 1950).
- Zijderveld, Anton C., *A Theory of Urbanity. The Economic and Civic Culture of Cities*, (New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 1997).

Over de auteurs

Vanessa van Altena (1968) studeerde Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Zij deed onderzoek op het gebied van volksontwikkeling, kwaliteitsbewaking bij uitvoeringsinstaties, leefbaarheidsmonitoring en gemeentelijk armoedebeleid. In 1998 raakte zij betrokken bij het onderzoek naar experimenten met Buurtbemiddeling in Zwolle, Gouda en Rotterdam dat werd uitgevoerd aan de juridische faculteit van de EUR. Sinds 2000 werkt zij als wijkcoördinator bij het vakteam Wijkzaken van de gemeente Delft. Hier werkt zij aan de ontwikkeling van overlegvormen en samenwerkingsverbanden tussen de gemeente en bewoners, bedrijven en organisaties en realiseert zij samen met anderen, een integrale aanpak van problemen die spelen in straat, buurt of wijk.

John Blad, hoofddocent Strafrechtswetenschappen, is verbonden aan de sectie Strafrecht van de Juridische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Belangrijkste onderzoeksonderwerpen waren in het verleden 'euthanasie en strafrecht' en de mogelijkheid van strafrechtelijk 'abolitionisme'. Na de experimenten met en het onderzoek naar buurtbemiddeling (samen met W. de Jong en anderen) verschoof de onderzoeks aandacht naar de mogelijkheid van bemiddeling in strafzaken, onder de noemer van 'restorative justice'. Tevens is hij hoofdredacteur van het sinds 2001 bestaande Nederlands-Vlaamse Tijdschrift voor Herstelrecht en bestuurslid van het Forum voor Herstelrecht.

Kees Boender, socioloog, promoveerde op het proefschrift 'Milieuprotest in Rijnmond. Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek' (1985). Hij was tot juni 2000 verbonden aan de Vakgroep Sociale Wetenschappen, respectievelijk de Capaciteitsgroep Algemene Rechtswetenschappen van de Faculteit der Rechtswetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij woont en werkt in Freiburg im Breisgau, Duitsland.

Aat Brand is cultureel antropoloog en ging na onderzoekswerk aan de Leidse universiteit in zijn geboortestad Rotterdam werken als onderzoeker

bij de Sociaal-wetenschappelijke Afdeling van de plaatselijke dienst Sociale Zaken & Werkgelegenheid waar de 'onderkant' van de grootstedelijke samenleving het studieobject is. Hij raakte ook betrokken bij armoedeprojecten in Durban, Zuid-Afrika en Calcutta, India. Inmiddels is hij hoofd van de afdeling.

George Brouwer, 13 juli 1948, ex gedeputeerde van Zuid Holland, nu zelfstandig gevestigd beleidsadviseur, gespecialiseerd in strategische veranderingsprocessen bij overheid en not for profit instellingen; op het ogenblik onder meer actief als adviseur van het College van Bestuur van de Hogeschool Rotterdam en van de overheden betrokken bij de Rotterdamse Haven om lange termijn duurzame energie visie te ontwikkelen.

Jack Burgers is socioloog en als hoogleraar grootstedelijke vraagstukken verbonden aan de Erasmus Universiteit. Eerder was hij verbonden aan de universiteiten van Tilburg en Utrecht, en aan het Institut für die Wissenschaften vom Menschen in Wenen. Hij publiceerde over huisvestingsvraagstukken, minderheden en minderhedenbeleid, openbare ruimte, (illegale) migratie en stedelijk beleid. Binnenkort verschijnt het boek 'How to Make a Successful Urban Development Programme' dat hij samen met Jan Vranken (Universiteit van Antwerpen) schreef.

Henk Eiffers is senior-onderzoeker aan het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, coördinator van het onderzoeksprogramma Mobiliteit en Spreiding van Criminaliteit, en lid van de Onderzoekschool Maatschappelijke Veiligheid. Hij studeerde wiskundige statistiek aan de Universiteit van Amsterdam (1973) en promoveerde op een fiscaal-psychologisch proefschrift aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (1991).

Kees Masson studeerde sociologie in Rotterdam en is verbonden aan de sectie Rechtssociologie en rechtpsychologie van de Faculteit der Rechtswetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Op dit moment als senior-onderzoeker betrokken bij o.a. het ontwikkelingsgericht onderzoek naar Thuis op Straat.

Seraphim Karyotis heeft in Utrecht Algemene Sociale Wetenschappen gestudeerd en werkt sinds 1998 samen met Kees Masson en Wiebe de Jong aan het onderzoek naar het project Thuis op Straat.

Bram Peper (1966) is werkzaam als postdoc onderzoeker bij de capaciteitsgroep emancipatieonderzoek/vrouwenstudies, Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) en daarnaast als senior onderzoeker bij de capaciteitsgroep sociologie, Universiteit Utrecht. Hij studeerde sociologie aan de EUR en in Maryland (USA). Hij is in 1998 gepromoveerd en vervolgens heeft hij als contractonderzoeker, onder leiding van Wiebe de Jong, onderzoek naar experimenten met Buurtbemiddeling en onderzoek naar de aanpak van drugsrunners in Rotterdam verricht. Momenteel doet hij samen met Laura den Dulk onderzoek naar het gebruik van werk/privé beleid binnen arbeids-organisaties in verschillende landen.

Roel Pieterman is als rechtssocioloog verbonden aan de Erasmus Universiteit. Hij publiceert de laatste jaren vooral over de wijze waarop wij in de hedendaagse samenleving omgaan met technologische risico's. Hij is daarbij in het bijzonder (kritisch) geïnteresseerd in de politiek-juridische ontwikkeling van het voorzorgbeginsel.

Frans Spierings is lector bij de Kenniskring Opgroeien in de stad van de Hogeschool Rotterdam en afdelingshoofd-onderzoeker bij het Verwey-Jonker instituut. Hij studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en de Erasmus Universiteit (1990) en promoveerde op een proefschrift over de onderkant van de Rotterdamse woningmarkt. Met Bram Peper, Wiebe de Jong e.a. verrichtte hij een studie naar Buurtbemiddeling in Nederland (1999).

Maykel Verkuyten is antropoloog en sociaal psycholoog. Hij is verbonden aan de faculteit der sociale wetenschappen van de Universiteit van Utrecht en aan de European Research Center on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) aan dezelfde universiteit. Hij heeft van 1982 tot 1992 aan de Erasmus Universiteit gewerkt samen met Wiebe de Jong en Kees Masson. In die jaren deed hij met name onderzoeken naar positieve actiebeleid, inter-etnische relaties op scholen en in stadwijken en onderwijsleerprestaties van allochtone kinderen.

Anton C. Zijderveld (1937, Malang, Indonesië) bezocht het gymnasium alpha (1957) en de universiteit (doctoraal theologie, 1963; gedeeltelijk sociologie) in Utrecht. Hij was Teaching Assistant van Peter L. Berger bij wie hij verder sociologie studeerde (1963-64). Hij promoveerde in de sociologie (Leiden 1966) en doceerde sociologie in New York (1966-68), Montreal (1968-71), Tilburg (1971-85) en Rotterdam (1985-2002). Hij was gasthoogleraar in Montreal (1977-78), Osaka (1988) en München (1988-89). Hij publiceerde 18 boeken in het Nederlands en Engels (vertalingen in het Japans, Duits en Turks) en vele wetenschappelijke en publicistische artikelen. Daarnaast bekleedt hij diverse maatschappelijke functies.

Grote steden kunnen alleen gedijen als hun burgers goede banden met elkaar onderhouden. Over de stad en de banden tussen burgers in hun buurten gaat deze bundel opstellen, die geschreven zijn ter gelegenheid van het afscheid van Wiebe de Jong. De Jong is als sociaal-psycholoog altijd werkzaam geweest aan de Erasmus Universiteit. Hij studeerde ook in Rotterdam en hij woont daar nog steeds. Niet alleen als wetenschapper maar ook als actievoerder en als beleidsadviseur was – en is – De Jong een belangrijke verbindende schakel tussen de universiteit en de stad én tussen de stad en zijn bewoners.

Vanaf zijn studententijd in de jaren zestig heeft De Jong in samenwerking met vele anderen impulsen gegeven aan de ontwikkeling van de stedelijke samenleving én van het wetenschappelijk onderzoek daarnaar. In deze bundel laten verschillende van de mensen die bij die samenwerking betrokken waren, hun licht op dit thema schijnen. Er wordt teruggeblikt naar de omslag aan het eind van de jaren zestig in het publieke en politieke debat over de wenselijke ontwikkeling van stad en industrie. Maar er wordt ook vooruitgekeken naar de toekomstmogelijkheden van de multiculturele stad. Soms wordt de aandacht heel specifiek gericht op concrete projecten in concrete buurten en soms staan historische of internationale trends centraal. Alle bijdragen bij elkaar tonen de rijkdom in de belangstelling van De Jong; een rijkdom die onmisbaar is voor allen die het belang onderkennen van goede relaties in buurt en stad.

ISBN 90-9017071-5

